

KERESZTÉNY MAGVETŐ.

XXIII-ik évf. November—December 1888. 6-ik füzet.

PÉTERFI SÁNDOR PAP ÉS EGYHAZI IRÓ ÉLETE.

Egy unitárius pap élete! Mit lehet arról írni!? Kiált fel és kérdezi a világ fontoskodó embere. Egy hasznosan élt, kötelességeit elvégző ember, ha kisebb körben mozog is, tanulságosabb lehet a jók előtt, mint az a magas állású, ki életében csak a nagy fizetést húzta, de a munka, mit elvégzett, sokkal kevesebb volt annál, a mit végrehajthatott volna, de nem tette, tehát csak mulasztásai nagyok.

A munka embere kiemelendő, megbecsülendő ugy kortársai, mint az utódok által. A hivatásának élő például állítható, hogy a mint ő cselekedett, mások is ugy cselekedjenek. A jeles jelesit, mint a nap megit. A lelkes lelkesit. Az érző érezni készit.

Ilyen lelkes és érző ember volt Péterfi Sándor, kinek születési idejét pontosan megállítani nem lehet, mert atyja, ugy látszik, nem anyakönyvezte. Ma is élő testvére nyilatkozata szerint született N.-Kedében 1817. április 7-én. Atyja Péterfi Sándor akkor kedei, később sz.-kereszturi pap; anyja pedig kereszturi Simó Zsuzsánna.

Testvérei voltak: Miklós, előbb kedei, később csekefalvi lelkész, és István, a ki jelenleg is él Kobátfalván. Sándor volt közöttök a legidősebb.

A család Kobátfalváról ered, Udvarhelymegyében, a hol ez idő szerént is vannak Péterfi nevű székely családok.

Péterfi Sándor tanulását a székely-kereszturi unitárius gymnasiumban kezdette 1823-ban; s a kolozsvári főtanodába ment át 1833-ban, és azt 1837-ben végezte. Az érdemsorozati jegyzőkönyvek szerént, mindkét intézetnél, a jobb tanulók közé tartozott.

1837-ben iskolafőnök — senior — lett a székely-kereszturi gymnasiumban. Már ez első hivatalánál kimutatta szervező tehetőségét, életre alóságát. S hogy az ifjuság ismereteit gyarapithassa, látókörét szélesíthesse és mindenek felett értelmét, szívét művelhesse, s a kiszabott tanítási órákon kívül is hasznosan tölthesse az időt, minden órájának leszakaszthassa virágát, létesítette már főnöksége első hónapjaiban az „Olvasó társaságot.”

Ennek alapszabályokat dolgozott. Ötvenen kötelezték magukat, hogy ez önmivelésre szánt társaság szabályait megtartják.

Az „Olvasó társaság“ 1837. október 28-án tartotta első ülését. Péterfi, a célét fejtegetve, lelkesítő, buzdító beszédet intézett az ifjúsághoz. „Ifjak! szép reményi szülőiteknek és a hazának! Egy nehéz, egy ónsúlyu álmot akarok szavaimmal rólatok elüzni — mondá, — és közületek, ha nem mindenedet is, legalább az életrevalókat felébreszteni. Béhunyt szemeket látok s ha nem irtóznátok a szellemi világosságtól, megpróbálom felnyitani.“¹⁾ Elnöknek Nagy Ferencz; főjegyzőnek Péterfi Sándor és aljegyzőnek Albert János választatott meg. Péterfi, a társaságot, mint öngyermekét ápolta, gondozta.

Ezután minden Vasárnap és Szerdán ülés tartatott. Felolvastak a Vasárnapi Ujságból, az Athenaeumból egy-egy nevezetesebb cikket. Péterfi, Gessner Idylleiből, fordításait.

Az akkori kolozsvári deákok közül is többeket nyernek meg az új társaság tagjaiképen. Névszerint, ma is élő jeles történészeink Jakab Eleket, Kőváry Lászlót, és egyetemi tanár Berde Áront, a kik, mint levelező tagok szerepelnek. Lelkesítő soraikat, leveleiket a társaság gyűlésein felolvassák, s azok által épülnek, buzdulnak. Mondanom sem kell, hogy e viszony ápolója Péterfi Sándor volt.

Péterfi Sándor itt nem állott meg. Könyvtár létesítéséről gondolkodott, s az ifjúsági könyvtár alapjául Virág Benedek munkáiból egy darabot ajándékozott, és később, papsága idejében is kívánta gyarapítani.

Az innepekre kimenő légátusokat megbizta, hogy a társaságot s annak célját, a vidéken élő derekabb emberekkel igyekezzenek megismertetni és azokat a pártolásra megnyerni. Ez úton többektől kaptak ajándék-könyveket. Már az első iskolai év végén az ifjúsági könyvtárban volt 29 mű, 47 darabban. Imé, a ma kétezer darabot megközelítő és szépen virágzó könyvtár bölcsője! Imé az ember, a ki megeremtette!

1837. mártius 4-én tartott ülésben indítványozza Péterfi Sándor, hogy az olvasó társaság tagjai szerkesszenek egy lapot, s abból minden héten egy fél iv — kéziratban — megjelenjék, a melyben az ifjak irodalmi szárnypróbálgatásaikat tegyék, és meghatároztatott, hogy mártius 11-én meginduljon: „Tavaszi Bimbók“ czim alatt.

¹⁾ Lásd a beszédet „az olvasó társaság irománytára“ czimű könyv 1-ső lapján a sz.-kereszturi gymn. ifjúsági könyvtárában.

Mi adta Péterfinek az eszmét a ma is fennálló lap czime meghatározására nézve; az évszak-e, a melyben megindult a lap, vagy az élet tavaszában lévő munkatársak? Akár ez, akár az, de jól volt választva. Az első szerkesztő Péterfi Sándor volt.

Minden iskolai év elején kidolgozott, tartalmas beszédet tartott az olvasó társaság ülésein, úgy a végén is; munkára, erényes életre serkentve s az elért eredmény felett örömét fejezve ki. Az 1838/9. iskolai év kezdetén az olvasást tárgyalja, mint, a mely formálja az embert, mivelvén értelmét és szívét, s kedvessé teszi a világot előtt, és az a legszebb időtöltés is.¹⁾

E pontok alapján irányezsméket ad az ifjuságnak, s azt mondja a többek között: „könyv nélkül tudós nem volt s nem is lesz. A műveltség akkora, mint az olvasás. Elolvastam egy „Zolyomit“ s láttam és megismertem egy alacson lelkűt álmesterségeivel, s láttam borzadva a gaz élet szomorú végét is. Egy „Abafi“ után megvizsgálom lefolyt napjaim, s erőt érzek magamban megtérni, nagy és dicső tettekre sietni. Olvasám Vörösmartyt, s hallám a „Nézz Árpádra magyar“-t, s egy lélek buzdít legottan, hogy hazám méltó fia lehessen. Bajza vagy Kölcsey magasra ragad stb.“ Ez emelkedett beszédet így végzi: „Rólunk fejedelmek nem gondoskodtak; mi szegény és kevés számú unitáriusok vagyunk, de, ha a jóban egyesülünk, oda emelkedhetünk, hová mások. Mintha hallanám, miként dobog kebletek ifju barátim, várva a pálya kinyitását. Pirulnak arczaítok, fényt, tűz-sugárt látok szemeitekben, s mindezek kiáltanak hozzám, hogy én lángéretű, lelkes és szabad ősök fiainak szólottam. A jövődök meg fogják mutatni, hogy nem csalódtam. Egyesületünk erős legyen mint szikla s arra áldás szálljon.“

Péterfi Sándor 1841. februárban sz.-kereszturi pap lett s az volt 1849. november 19-ig Édes atya helyét foglalta el, a ki 1824-ben lett volt kereszturi pap s nagy munkásságot fejtett ki a templom és toronyépítése körül. E derék apától öröklött ügyszeretettel vette át az ifju pap az ekklezsia dolgait, s a mint N.-ajtai tudós Kovács István írja²⁾: a kész templomot orgonával vágyo t ékesíteni. Ezt szerették volna hallgatói is, de a szükségelt költséget nem látták kiállithatónak. Papjok más reménnyel volt s a kezdetet halogatás nélkül meg akarván tenni, kijelentette nekik: csak azok já-

¹⁾ Lásd, a már említett „irománytár“ 12—14 lapján.

²⁾ Lásd K. Magvető XIV. évf. 2 füz. 89—91 lapjain. A sz.-keresztúri ekklezsia történelméből e részletet, a mely egészen Péterfi Sándorra vonatkozik, jónak láttam átvenni.

muljanak orgona-költség fedezéséhez, kik önkéntesen akarnak és csak annyival, mennyivel kívánnak, kényszerítés senki irányában nem lesz. Senki sem vonakodott és oly összeget tettek össze, mely tekintve számukat és állapotjukat, vallásos buzgóságuknak mindig szép tanujeleként mutatható fel. Csakhogy mindez még nem volt elég.

Az ifju pap most további lépést tett. Segédtanár is levén a közép-tanodában, a tanuló ifjusághoz fordult. Elmondotta nekik, hogy a sz. keresztúri unitárius hitközség egyházi ügye közös hitfelekezeti ügy, annak előmozdításával ez is előmozditatik. Majd tehát, mikor szünidő beálltával hazájokba visszatérnek, beszéljék el otthon, és szülőiket, barátjaikat, ismerőseiket kérjék, hívják fel segítségnyújtásra az orgona ügyében. Az ifjuság lelkesedéssel fogadta a hozzája intézett buzdító szavakat. Megtette hiven, mire felszólítottatott.

A helybeli egyházközség tagjai közül is vállalkozott néhány gyűjtő. S ilyenépen oly tetemes összeg gyűjtetett, melyből nemcsak az orgonakészítés ára, készítő útiköltségei kifizettethettek, hanem az orgona tekintetéből a templom falán két új ablak nyittatván és egy új karzat állittatván, ezekre fordított költségek is teljesen fedeztethettek. 1844 ben pedig az orgona rendeltetése helyére felállittatván, Péterfi lelkész dec. 20-án, azon örvendező hívei közt, örvendezve maga is, megtarthatta örömnepi beszédét szent Dávid zsoltáraiból ezen szavakat választván alapul: Dicsérjétek az erős Istent az ő szentséges lakhelyében — az ő nagyságának sokasága szerént — trombiták zengésével, lanttal, hegedűvel és orgonával. Minden lélek dicsérje az ura t. ¹⁾

Egy nagy hiány, melyet a keresztúri hitközség fél százév alatt kárával érezhetett, most még érezhetőbb lón.

Mesteri laktelkét annak idejében oda ajándékozta volt tanoda helyéül s a mestertartás már annálfogva kétessé vált. Az egyházi főtanács ugy akarta biztosítani, hogy a tanoda igazgató-tanára tanítsa a tanodabeli főbb-osztályu ifjakat s egy tőle függő másodtanító az alsóbb osztálybelieket, ki egyszersmind mester legyen a hitközségben, jövedelme a szokott mesteri s azon díjak feleendvén, melyeket tanítványai önként adni fognak. Ezen másodrendü tanítói állomás azonban nem létesült, a hitközség folyvást mester nélkül maradt, s az énekezéséget a végre fogadott deákok vitték.

¹⁾ Lásd Péterfi S. Egyházi szent beszédek, ujf. I köt. 66 lap.

De mióta orgona állott a templomban, orgonálásban gyakorlott egyénről is gondoskodni kellett, és a régóta nélkülözött iskola helyreállításának eszméje felmerülvén, kedvelt lett. De iskolatelek szerzése, iskola, s tanítói lakház építése, tanító fentartása ismét sok költséget igényelt. Honnan venni azt?

A lelkész ismét hiveinél tett kezdeményt szokásos buzditásával, s azok egész buzgósággal megrótták magukat

Azután folyamodott azon módhoz, melyet már oly sikeresnek tapasztalt. Kérő leveleket nyomtatott ki saját költségén, s közbenjárásra az illetők engedelmevel, tanuló ifjak küldettek ki 1846-ban és 1847-ben az országba azon unitárius hitközségek s egyesekhez, melyek és kitől segítyezést leginkább remélhettek, s a bizalmat, fáradozásokat siker koronázta. A keresztúri hitközség oly kedvező helyzetbe jött, hogy a papi telek tőzsomszédságában csinos telket vett, azon iskolát s tanítói házat épített szükséges gazdasági építménnyel és orgonálásban jártas iskola-tanítót állított be, természetesen évenkénti jövedelem ígéréssel.⁴

Itt nem állott meg. Az iskola fennállhatását, a tanító fizetését biztosítani kellett. A kinek sok adatott, attól többet is várna k. Ily gondolatok között látogatta meg gyakran homorod-szt.-mártoni, de Keresztúron lakó Biró József nagy birtokost és felügyelő gondnokot. A keresztúri eklézsiá helyzetét, s ennek, a gymnásiummal kapcsolatos fontosságát fejtegetve előtte, mit különben Biró József is jól tudott, kieszközölte, hogy Biró József 1846-ban Sept. 26-án 4000 Rftot hagyott végrendeletileg a sz.-keresztúri eklézsiának iskolai alapképpen, olyformán, hogy annak kamataiból a tanítót fizesse, a ki a gymnásiumban is tanítsa az éneket, és a tőke bizonyos százaléka évenként tőkésítették. Ime a Péterfi Sándor munkásságának eredménye!

1802-ben elégvén a sz.-keresztúri eklézsiának minden irománya, 1803-tól 1841-ig, Péterfi Sándor írta le, a mit megkaphatott. Keresztelési, esketési és temetési anyakönyveket köttetett, s azoknak első lapjára a következőket írta: „alóliirt látván, hogy mi hivatalos keresztelési, esketési és temetési jegyzetek vannak előbbi lelkészeink által iratva, azok közül egy sincs ugy készítve, hogy kézről-kézre adatva, el ne hányodjanak; elhatároztam ujra írni azokat.“ S külön-külön mindeniket leírta 1847-ben.

A keresztúri eklézsiát 1849-ben a csókfalvival cserélte fel, s abban papi állomását irt év nov. 25-én foglalta el s ott volt 1854. június elejéig. Az ötvenes évek elején földméréssel is foglalkozott s

a főbiztos állítása szerint, egész kerületében oly pontosan, szépen és tisztán senki sem dolgozott, mint Péterfi Sándor. ¹⁾ Földmérési munkálataiért kapott 300 frtot.

1854-ben másodszor lett keresztúri pap. Visszavágyott előbbi hiveihez s arra a munkamezőre, a hol oly szép és nagyszerű eredményeket mutatott fel. Ez időben is tanári hivatalt viselt a keresztúri gymnasiumban. Ez állását illetőleg a cs. kir. magas helytartóság 1854. nov. 9-ről 16287 sz. a. azt rendeli az egyházi tanácsnak, hogy Péterfi Sándort mozgítsa el a tanítóságtól és azon tanítói hivatal újabb betöltéséről tegyen tudósítást. E rendeletet az egyházi tanács megfolyamodta, mire a cs. kir. magas helytartóság 1855-ben 22370 sz. a. kegyelmesen megengedte, hogy tanítóságra alkalmaztassék. ²⁾ E kifogás, a kákán is bogot kereső akkori idők szelleméből magyarázható. Vallást és magyarnyelvet tanított, pontosan és jól. Humanus és kötelességét érző tanár volt

Abban az időben a papi és tanári jövedelem együtt is kevésre ment. Elvágott Keresztúrról, különösen népes családja érdekében. 1859-ben áldozó csütörtökön vett végbúcsut sz.-keresztúri hiveitől. Búcsubeszéde alapigéit Ján. év. 14. r. 27. v.-ből vette: Békességet hagyok néktek, amaz én békességemet adom ténéktek. Nem úgy adom, mint a világ adja, ne háborodjék meg szívetek. ³⁾ Meghatóan alkalmazta az áldozói nagy történetet. Sirt ő, mint a hiveit szerető lelki pásztor, de sirtak az őtet szerető hivek is. Az ő elmenetelén nem örvendett a hallgatóság. Élénken emlékezem e kibúcsuzásra.

A következő vasárnapon a Hévízi ekkléziában tartotta beköszönő beszédét I. Sám. 16. r. 5. vből vett ez igék alapján: Én azért jöttem, hogy áldozzam az Urnak; szenteljétek meg ti is magatokat és jertek el velem az áldozatra. ⁴⁾

Hévízen is nagy tere nyílt a munkálkodásra. 1860—1874-ig a felső-fehéri egyházkörnek jegyzői tisztét viselte. 1874-ben esperesi helyettes lett; ⁵⁾ 1875-ben július 30-án tartott köri gyűlésen rendes esperessé választatott, s ezt vitte 1884. július 21-ig; a mikor lemondott.

Községi jegyzője volt Héviz, Datk, Hidegkút és Olt-Bogáthnak

¹⁾ Lásd csókfalvi lelkész Csép Lajosnak 1887. máj. 11-én irt levelét.

²⁾ Lásd az E. K. T. 56—1855 számú leiratát a gymn. levéltárában.

³⁾ Lásd Péterfi S. Egyházi szent beszédek. Ujf. 1 füz. 158—168 lapjain

⁴⁾ Lásd Péterfi S. Egyh. sz. beszédek. Ujf. 1-ső füz. 1—15 lapjain.

⁵⁾ Gálfalvi István ürmösi pap lemondván az esperességről.

1866—1868-ban két és félévig. A hévizi iskolaszéknek jegyzője 1872. nov. 23-tól 1874. febr. 25-ig. Ekkor elnöknek választatott s azt folytatta 1880. dec. 13 ig. Volt iskolai pénztárnok, sőt postamester is egy darab ideig. ¹⁾)

Hogy egyházkörében a felekezeti iskolák községivé lettek, abban ő volt az egyik legfőbb tényező. „Hévizen az a szép, magas hegyre épített iskolaház, mely a homoródi vasúti állomástól A.-Rákosra útzáznak mindig szemébe tűnhetik, a Péterfi nevét és emléket dicséri, mert annak létesítése egyedül az ő érdeme.“ ²⁾)

Sok águ munkásság, tevékenység! Péterfi a munkaembere volt a szónak nem divatos, de a valódi értelmében.

És már most, hivataltársa az utóbbi időkben, és esperes utódja Török Áronnak már említett jegyzetei nyomán, lássuk jegyzői és esperesi működését. „Péterfi, mint jegyző, egyike volt azoknak, kik a Jegyzőkönyvbe szellemet öntöttek. Jegyzőkönyveit gyönyörűség olvasni. Látszott rajtuk az irodalmi ész és kéz. Tárgyalás közben keveset beszélt, s midőn a tárgyalásról, annak folyama alatt megirta a jegyzőkönyvet, rendesen belenyugodott mindenki; oly találóan tudta összehozni a különböző nézeteket.

Mint papi törvényszéki jegyző igen sokszor olvasott fel jegyzőkönyveket, melyeket a felek megilletődéssel hallgattak s az ítéleten megnyugodtak.

De gyönyörűség olvasni jegyzőkönyveit azon kiváló szép írásért is, mely a maga nemében ritkította páriját; oly kerek, gömbölyű betűk, hogy szivesebben olvasta az ember, mint a nyomtatást.

Mint esperes kiváló pontos volt mindenféle hivatalos ügyeiben. Nagy dolgának kellett lennie, ha az nap nem válaszolt bármiféle levélre, mi hozzá érkezett. Mint az egyházkör első hivatalnoka, természetesen, sokszor kellett ítéletet hoznia belső emberek közötti vizsályos ügyekben, ekklézsiák között fennforgó kérdésekben. A békeség embere lévén, mindenütt igyekezett békességet csinálni a felek között; s ha ez nem sikerült, különben szelid természete egészen megváltozott, s rendkívüli haraggal és szemrehányással illette az illetőt. Ő. a vele történt méltatlanságot inkább eltűrte, de ha más láttott méltatlanul bántalmazni, azért egészen elfogta őt a szent harag.“

Mit gondol a t. olvasó, rendes lelkeszi teendői, u. m. kereszte-

¹⁾ Ez adatokat hévizi jelenlegi lelkész Osváth Gábortól kaptam.

²⁾ Török Áron esperesnek, mint Péterfi esperes utódjának, Péterfit illető jegyzeteiből 1888. jun. 25-ről.

lés, esketés, temetés, prédikálás, továbbá tanári, jegyzői s esperesi és más közhivatala, teljesen igénybe vették-e idejét? Nem! Ő azon kor kezdetén született, a melyben a szabad eszmék kezdték mozgatni az elméket, s ifjusága arra az időre esett, mely átmenet a régi Magyarországból az új Magyarországba; a midőn nemzetünk, a legnagyobb magyar, Széchenyi István szavaira fölébredve, magához jöve mély álmából, a haladás ösvényére lépett minden téren.

Irj, tégy, csatázz, kinek mint adák az Istenek! Követni kívánta ezt. Tanult folytonosan. Magyar-, latin-, németnyelven megjelent művekből, az életből és a tapasztalásból merítette az ismereteket. Kidolgozott beszéddel ment mindig a szószékbe.

A korondi zsinaton, mint ifju pap, 1841. aug. 23-án d. u. ez igék alapján prédikált: jó minékünk itt laknunk¹⁾. Főpontjai voltak e beszédnek: ebben a világban; ebben a hazában, ebben az anyaszentegyházban. A beszéd köztetszést nyert a hallgatóság előtt s az ifju pap figyelmet keltett maga iránt. A hallgatóság között volt Kriza János is, akkor kolozsvári pap, a ki felismervén a tehetséget, biztatni kezdte Péterfit, hogy írja ugy beszédeit, hogy később kilehessen adni belőlök. „Péterfiben a lelkébe lökött szikra lángot vetett, ő a tanácsot megfogadta, tanult s gondnal és szépen irt, ugy és oly beszédeket, hogy a nép előtt elmondhatók legyenek. . . , Műveit hosszasan Stein János könyvtáros vette meg potom áron s csinált velök igen jó üzletet; tudom — írja Jakab Elek — mert én is voltam egy ideig közbenjáró közöttök, láttam, mily soványon jutalmazta a szorgalmas irót.“²⁾

1876. ápril 3-án írja Jakab Eleknek: „Kriza adta nekem az első eszmét; nélküle soha meggondolni se mertem volna, hogy íróvá legyek; ő buzdított, mert egyébként elcsüggedtem volna. Szivesz - vainak bátorító hatása alatt irtam s tettem mindazt, a mi kevés szépre és jóra Isten munkáimmal rásegített; ő volt, a míg élt, a kitől sok nyomoruságim közt a vigasztaló és erősítő szent lelket vettem.“

A pezsgő kor szelleme és Kriza János buzdítása Péterfi Sándor talentumait forgalomba hozta. Kriza figyelme, nógatása nagyban fokozta munkásságát. Irt, papsága kezdetétől, amaz utolsó órájáig. Csókfalvi pap korában: „Köznap előtt tartott egyházi szent

¹⁾ Máté ev. 17 r. 4 v.

²⁾ Lásd Kriza J. életét Jakab E.-től K. Magv. XIII. évf. 2 füz. 91 lap.

beszéddek“¹⁾ czim alatt 1 füzetet. Hasonlóan e czim alatt keresztúri másodszeri papsága idejében két füzetet és egy füzet: „Temetési szent beszéddek.“²⁾ Ezek 1853—1856-ig jelentek meg, s azután 1862—1870 ig 2-ik javított és bővített kiadást értek.

Műveit használták és használják unitárius és nem unitárius papok egyaránt az egész hazában. A kelendőség még nagyobb munkásságra ösztönözte. Hévízi papsága idejében 1863—1881-ig: „Egyházi szent beszéddek, melyeket különféle alkalomra írt és mondott“³⁾ 8 kötet jelent meg tőle. Ez új folyamában előimák is vannak. A Keresztény Magvetőben is jelent meg négy beszéde.⁴⁾

Az új folyamat erdélyi unitárius püspök főt. Kriza Jánosnak következő szavakkal ajánlja: „ki mint ama jó pásztor, ismeri az övéit, s engemet is megismert, felkeresett s azt cselekedte, hogy biztató és buzdító szavaira szent lelket vettem, s mint egyházi író felléptem, s ezzel az irodalom tágas szép mezejére, mintegy jobb kezével fogva, bévezérlet; legyen e művem hálateljes örök tiszteletem jeléül ajánlva.“

E kötet előszavában a többek között azt írja: „Távol legyen azonban, mintha azzal hizelegnék magamnak, hogy mindaz tökéletes,

¹⁾ Péterfi Sándor, Köznép előtt tartott egyházi szent beszéddek. 3 füz. n. 8° 3 frt. 60 kr.

I. füzet: januárelső napjától május első vasárnapjáig. (22 egyh. beszéd.)
2-ik javított bővített kiadás. 1862. (152 lap.)

II. füzet. Máj. első vasárnapjától Sept. első vasárnapjáig. (26 egyh. b.)
2-ik jav. és bőv. kiadás. 1867. (167 lap.)

III. füz. Sept. első vasárnapjától az év utolsó vasárnapjáig. (27 egyh. b.)
2-ik jav. és bőv. kiadás. 1869. (176 lap.)

²⁾ Temetési szent beszéddek. 2-ik jav. és bőv. kiadás. 1870. (159 lap) n. 8°. 1 frt.

³⁾ Egyházi szent beszéddek, melyeket különféle alkalomra írt. 8 köt. n. 8°. 8 frt.

I. kötet új folyam 19 egyházi beszéd 1863. (VI. 168 lap.)

II. „ „ „ 23 „ „ 1865. (152 lap.)

III. „ „ „ 22 „ „ 1866. (136 lap.)

IV. „ „ „ 22 „ „ 1866. (160 lap.)

V. „ „ „ 22 „ „ 1873. (151 lap.)

VI. „ „ „ 23 „ „ 1875. (160 lap.)

VII. „ „ „ 20 „ „ 1875. (131 lap.)

VIII. „ „ „ 26 „ „ 1881. (184 lap.) Ez utolsó

Székely-Udvarhelyen jelent meg. Török Áron esperes adta ki.

A többi kötetet mind Stein János adta ki.

⁴⁾ Lásd K. Magvető IV. VI. XIX. és XX. köteteit.

a mit adok; én a tökéletestől távol járok; én csak annyit akartam, hogy addig is, míg egy tökéletesebbre az idő eljőne, ott legyek én is egy jobb kor útinak egyengetői között. Jól tudom ugyanis, hogy sokan vannak, kiknek még több talentumok is van, de ha magukat fentartani akarják, az élet anyagi bajaival és nem eszmék testesítésével foglalkoznak, s mi jó ilyenkor, ha van mégis valaki, a ki irt s könyvet nyújt, a melyben a szólásra hivatott megtalálja azt, a mit mondani szeretne.

Ily gondolatok közt adom egyházi beszédeim ez újabb folytatását a t. olvasó kezébe. Adom a legtisztább keresztényi szándékkal, felülemelkedve minden felekezetes kinézéseken; adom szolgatársamnak bármelyik egyházban, mint az Úrban kedves atyámfiának; adom szeretett nemzetem népéért, mint testvéreimért, kiknek értelmi és erkölcsi épületében áll, hitem szerint, a boldogabb jövő, melyre sohajtnak, és a melyért, hogy eljőjön, nemcsak imádkozni, de minden kitelhetőt meg is tenni, életem feladatának választottam.“

Beszédei nagy része közönséges vasárnapi és különféle alkalmi. Karácsoni, husvétii és pünkösztii 34. Temetési pedig 24. A 12 kötetben van összesen 276 beszéd, 218 elő-, és 2 utóima. Ezeket mutatta fel Péterfi Sándor, mint egyházi író, 44 évig tartó papsága idejéből.

Egyházi beszédei nem hosszadalmasok. Irályuk szabatos, világos, egyszerű. Nem traktálja hiveit régi historiákkal, dogmával stb. Ment a politikai kérdések fejtegetésétől. Ott van beszédeiben hallgatóival a természeti, erkölcsi, lelki világ minden jelenségeinél. A tiszta keresztény morált, hivei lelki szükségzeit, földi boldogulhatását illető kérdéseket fejtegetett. Gazdag bibliai ismeretekben, s mester azoknak felhasználásában, idézésében. Az évszakjai s azokban a nép különféle munkálkodása adják igen gyakran a tárgyat, s arról oly meggyőzően beszél, gondolat és szerkesztést illetőleg oly összhangzó, kerek, bevégzett és tanulságos előadást tart, hogy nemcsak a köznép, de mivel hallgatók is élvezik. Minden beszédén veres fonalként húzódik keresztül az isteni gondviselés hirdetése. „A ki bölcs valóban — mondja egy beszédében — annak élő hite s ingatlan reménye van Istenben. Ha mult napjaira néz, nem feledi azokban az isteni gondviselés munkáit; ha a jövőre gondol, erőt vesz. nézván az egekre s hitének aranylánczával ragaszkodik az Úrhoz, kinek akarátja leszen meg mind a mennyen, mind a földön“¹⁾.

¹⁾ Lásd köznép előtt tartott beszédei III-ik füz. 145 lapján.

Minden alkalomról, eseményről, tárgyról, a melyek az életben előjöhethetnek, a csapásról, szerencséről, örömről, bánatról stb. értekeznek. A szülői tiszteletet tárgyalva: „sok gyermek el meri mondani, — írja —, hogy atyjának és anyjának nem sokat hálálhat, mert azok a nyomoruságos életnél egyebet nem hagytak neki; de én azt mondom, hogy ha az életnél és ép kéz-lábnál egyebet nem nyertél volna is, mégis oly sokkal vagy nekik adós, hogy azt soha eléggé meg nem hálálhatod.“¹⁾ Az ily egyszerű, de mégis sokat mondó s minden rendű és rangu ember által megérthető kifejezésekben gazdagok az ő beszédei

Tanit a házasság életéről. Melyik házassággal épül a ház kőszál alapra? Az árviz ellen mi erősíti meg a házat? ²⁾ Mi az árviz, mely a házat megkíséríti? A házastársak háborgása. A társak henyesége. A hitetlenség. Mi tartja meg a házat az árviz ellen? A párok hűsége. A munkásság. Az Istenben való bizodalom. A hitre gondolás. E beszéd iránya, kivitele páratlan. Minden templomban, minden hónapban el kellene mondani és addig ismételni, a míg annak meg lenne a jó eredménye az alsóbb, sőt a felsőbb körökben is.

Az új folyam 2-ik fűzetében a nevek értelmezésével foglalkozik egy beszédében, s azt magyaráztatja, hogy a kinek valamely jeles ember nevét adják, annak igyekeznie kell, hogy úgy éljen, mint az élt: „mert a történelmi nagy nevek nagy erények emlékei. Az ember pedig, ki még nem használt se nemzetének, sem az emberiségnek, úgy áll a maga csekélységében nagy nevével, mintha egy szalmás kunyhóra valamelyik hires palota nevét ruháznók.“ Lehetetlen minden beszédéről külön megemlékezni, jóllehet mindegyik megérdemelné.

Beszédei eredetiek, nem fordítások, vagy átdolgozások. Éppen egyúel láttam, az új folyam I. köt. 28—38 lapjain: „a mennyországot a földön kell keresnünk,“ a melynek eszméjét Salzmann „Der Himmel auf Erden“ czimü nagy művéből vette.

Nem ostorozta hallgatóit folytonosan, a jelenlévők buzgóságát épölte. Az Istenházát gyakorlók iránti tiszteletet: ohasem nyomta el nála a távollévők miatti kifakadás. Az erényt szerette, a bünt utálta. Ennek hű tüköre minden beszéde.

Nem sértegette a más felekezetbelieket. A maga vallása tanait

¹⁾ Lásd köznép előtt tartott beszédei I-ső füz. 22—28 lapjain.

²⁾ „ „ „ „ „ „ „ 41—47 lapjain.

tisztán tanította, hirdette, a másokét tisztelte. Szeme a saját korának szükségleteit látta, könyveiben azokat tárgyalta.

Majd egy jövő százév embere, ki az elmúlt időkben élők munkásságait kutatja, erényeit vizsgálja, az fogja méltólag megismerni azt, a mit én most nem láthattam, nem tudhattam. Tulszárnyalhatják őt a jövő kor egyházi írói; magasabb irányu, mélyebb fejtegetésű egyházi beszédek tarthatnak; kutathatják az Isten mélységes dolgait nagyszabásu művekben; vitathatják a különböző hitfelfogásban élőket egymástól elválasztó hitcikkeket, s kereshetik az utat arra, hogy egy akol és egy pásztor legyen; de Péterfinék, Istenben való rendithetlen hitét, s az emberiség boldogulhatásáért tett önzetlen munkálkodását, az emberek iránti szeretetét, nem tagadhatják el.

Péterfi, barna, nyílt képü, középtermetü férfi, jó katedrális alak volt; mint szónok nem utánzott senkit. Hangja tiszta, érthető; előadása természetes; művésziességnek nem mondható. Nem lármázott a szószerkben. A tárgy, az eszme, melyet fejtegetett, uralkodott előadásán. A lelkekbe kívánt hatni, az akaratot az évangelium felé indítani.

Hogy miként készítette beszédjeit, szóljanak erről esperes utódja már említett adatai: „Péterfi beteges ember volt, kit hosszú időn keresztül aranyér kinezott; a sok üő munkában kapta. Később álló író-asztal mellett dolgozott. Beszédeit előbb megvázolta, azután fogott kidolgozásához, s ritka eset volt, midőn Bibliába, vagy más könyvbe kellett néznie; akk. ra ismerete volt, mely elég volt arra, hogy egyházi beszédet írjon — mint mondani szokták — könyv nélkül. Művét sokszor, meg sokszor átolvasta, s többször letisztázta, a mig sajtó alá bocsátotta. Nem lehet csak egy gondolatban biztosan megállapodni — mondá sokszor —, s ha valaki tanácsot adna egy-egy vajudasomban, végtelen jól esnék. Erős bírāja volt magának s ez eredményezte azt, hogy beszédeit, különösen kezdetben, kapva-kapta a lelkész világ.

Némelyek azzal vádolták, hogy pénzért ír. Igaz, hogy reá volt szorulva beszédeinek árára, de nem ez ösztönözte egyházi beszédeinek a kiadására; példa erre az, hogy utolsó éveiben irt beszédeiből oly csekély összeg jutott neki, mennyi a papir és tinta árát is alig fizette ki. Ha már megvan — mondotta — ne rejtsük a véka alá. Tudom — folytatta — hogy az egyházi beszédiradalomban engem tulszárnyaltak, de ugy jó nekem, hogy a kik eddigi beszédeimet használták, azok, ezeket sem fogják megvetni.

Rendkívül örvendett, ha mások egyházi beszédeit olvasta, s azokban új, szép eszméket látott; így, ha egy jó füzet beszédet megkapott, hagyta a magáét s éven át mind elmondotta hallgatóinak.

Nem pénzért irt, mutathatja az, hogy minden ekklezsiában, mennyi mulasztást hozott helyre; azt pedig, az önhasznát leső ember, nem teszi. Neki a munka nagyobb gyönyörűséget okozott, mint az azzal járható anyagi haszon. A haszon, ha lett volna is, csak másodrendű volt nála. Tudta ő azt, hogy magyar író, s éppen egyházi író, nem igen gazdagodott meg a tolla után.

Ő egész életében szegénységgel küzdött. Azt mondja beszédei előszavában: jól tudom, hogy sokan vannak, kiknek még több talentumok is van, de ha magukat fentartani akarják, az élet anyagi bajaival és nem eszmék testesítésével foglalkoznak. Péterfi az eszmék testesítésével foglalkozott, s az ő helyzetét nem ismerő, ebből könnyen az következtetheti, hogy anyagi gondokkal nem küzdött. Hej pedig nagyon is küzdött!!!

Ez állapot a kőznapi lelket elszokta csüggeszteni, munkakedvét elvenni. Ő nem csüggedett el, kedve nem veszett el. Ő a maga gyönyörűségére, kiadója anyagi és paptársai szellemi hasznára dolgozott. Lelke bele merült gondolataiba; úgy érezte jól magát, ha irt, alkotott. Ez volt az ő világa! Ennek hódolt, ez bilincselte le egész valóját. Ekkor nem érezte az anyagi bajokat s ide menekült mindig, ha inség, bánat érte. Vigasztalni, tanácsolni másokat, irtani a gyomot, a dudvát, munkálni az évangélium mezején, ez volt egész szenvedélye és a saját bajainak enyhítője.

Munkássága által az unitárius papság fénye, büszkesége lehet. Az egyházi irodalom terén ily nagy tevékenység, különösen a gyakorlati téren, páratlan.

Azokban az ekklezsiákban, a melyekben ő szolgált, örök emlékü alkotásai vannak. Büszkék lehetnek abban a tudatban, hogy Péterfi Sándor az évék is volt; valamint a papok is, kik utódai lettek, kegyelettel és nagy tisztelettel emlékezhetnek meg mindig arról, hogy azon szószerkből, a melyből most ők hirdetik, vagy hirdetendik Isten igéit, egykor nagy elődjök Péterfi Sándor is hirdette. Az ő szolgálatának idő zaka termékenyítőleg kell hogy hasson a jövő időkre is. Mint kell egy papnak élni megmutatta.

Péterfi nyelvészkedett is. „Ezelőtt néhány évvel — írja — Török Áron esperes — mutatott nekem egy nyelvészeti munkát, melyből sokat irt volt már. Az erdélyi helynevek származását tárgyalta

benne. Kár lenne, ha e kézirati munka elkallódnék; ugy azon könyvnek is, a melyet a báró Eötvös József minisztersége idejében kiadott népiskolai tanterv mellé útasításul irt, még pedig kiváló szakértelemmel.

A felső fehérmegyei iskolatanácsnak, az egyházkör részéről, ő volt egész végig — a míg az meg nem szüntettetett — tagja. Helyes észrevételei a tanácskozásokban feltünővé tették Péterfit úgy, hogy ott is, mint szakembert ismerték el.⁴

Népmesék gyűjtésével is foglalkozott s azokat felhasználás végett átadta Kriza Jánosnak. ¹⁾

Más anyagi viszonyok között még több és más nemű munkáságot is tudott volna kifejteni az irodalom mezején. Lett volna hozzá tehetsége, de korlátolta izolált helyzete is. Nem tartozott azon szerencsések közé, a kiket a hirnév könnyen szárnyára kap, s az összeköttetés nagy emberré teszi olcsón, fáradság nélkül is.

Papi pályáját 1885-ben végezte bé Hévizen s ekkor hiveitől, mielőtt elgyengültsége miatt nyugalomba lépett volna, a szószékből bucsút vett. 44 évi szolgálatából 25 évet töltött ez ekkleziában; 14-et két izben Sz.-Keresztúron és 5 évet Csókfalván. Búcsú beszéde alapigéit a 116-ik zsoltár 7 és 8 verseiből vette: Térj meg én lelkem a te nyugalomadba, mert az ur jót tett én velem; mivel hogy megszabadítá lelkemet a haláltól, szemeimet a könyhullatástól, lábaimat az eséstől. ²⁾

E beszédében eredeti, nem mindennapi felfogással él. E kérdésre kíván felelni: Mikor temeti egy kibúcsuzó pap önmagát a legtisztességesebben? Mikor a szent leczke szavait jó lélekkel elmondhatja. És Péterfi Sándor méltán elmondhatta. Legyen e beszédéből megemlítve a következő részlet: „Midőn ma papi pályám véghatáránál megállapodva látom, hogy viszontagságos életemből tisztelt hallgatóim közt 25 évet már eltölték, jó lélekkel mondhatom, hogy az egynegyed évszázad se mult tőlem hijába, mert a mellett, hogy papi hivatalomnak eleget tenni sohasem mulasztám el, több másnemű hivatalt is vittem, hogy egyszer: voltam községi jegyző, több kárbiztosító társaság ügynöke, postamester és ki tudná kibeszélni, mennyi mindenekben minden? E pillanatban is méltán áldom az istent, ki az ő erejét az én erőtlenségemben meg-

¹⁾ Lásd „Vadrózsák” 545 lapján.

²⁾ Lásd K. Magvető XX. évf. 4-ik füz. 219—223 lapjain.

dicsőíté, midőn engemet a ti ősrégi ekkleziátiatokba vezérelvén, láthatólag megsegített, hogy mindenestre jó emléket hagyok magam után, s a mi több, itt irbatám azon egyházi műveimet, melyek holtom után is a halhatatlanságot az én számomra sok tekintetben biztosítják.“

A hévizi ekkleziia azon nemes tettéről, hogy helyette a papi nyugdíjalapba a kivánt összeget befizette és őtet ilyformán a nyugdíjelvezetéséhez juttatta, szépen és hálával emlékezik meg e beszédeben. A hévizi ekkleziia tagjainak e tette megörökítésre méltó e helyen is.

A nyugalmat, melybe lépett, nem sokáig élvezte, mert a halál nemes szívének verését 1887, mártius 12-én végképpen megállította, s átszállott abba a világba, a melyet életében hitének szárnyain oly sokszor bejárt; a hol, hitte, hogy meglátja azokat, a kiket ismert és szeretett.

Sirját a halás utódok emlékkövel szándékoznak jelölni. Könynyüromlás ennek sorsa, öröktartóság az ő munkáié. De jól esik lelkünknek, ha porlandó emlékel is megtisztelhetjük azt, a ki magának állított maradandót az utódok emlékezetében. A könyvek, melyeket irt, az alkotások, melyeket ekkleziáiban tett, az ő állandó emlékei. Porai a hévizi temetőben nyugosznak, de emléke széles körben él a hazában. Ő megszerezte életében az érdemet arra, hogy holta után ne felejtsek el.

Egyesek adományából állittatik az emlékkő! A sokaknál élő hála s jó emlékezetnek egy összegben való kifejezése ez.

Megbocsáss dicsőült lélek, ha érdemeidet nem tudám kellőleg méltatni. Istennek s az embereknek hiven szolgáltál; hittel, buzgósággal léptél pályádra; köztudomásu jellemed, fáradozásod az én halvány soraim nélkül is. Nem szükséges azokat festenem. Fénylik a gyémánt magában is. Vajha sok oly lelkes pap lenne egyházunkban, mint a milyen te voltál! Legyen áldott emléked!

SÁNDOR JÁNOS.

UNITÁRIUSOK MAGYARORSZÁGON A XVI. ÉS XVII-ik SZÁZ ÉVBEN.

I.

AZ UNITÁRIUS VALLÁS ELTERJEDÉSE A TISZÁIG.

Második közlemény.

Ha a jelek nem csalnak, a lutheránus és református irók igen kevéssé ügyekeznek a békési disputatióra világot deríteni. Ugy tetszik nekünk, hogy túlságos nagy súlyt fektetnek arra, hogy még a látszatot is távol tartsák Békés városától, mintha lakói -- bár részben is -- valaha az unitárius vallást követték volna. Így a szomszéd Békés-Csaba nagytekintetű evangélikus lelkésze következőleg emlékezik meg 1870-ben e, nézetünk szerint, szorosán egyháztörténeti érdekű eseményről:

„Békés a XVI. században is a vármegye legtekintélyesebb helye volt Gyu'a után. — — Szegedi Kis István elűzetvén, utána Szegedi Lőrincz lett pap, ki reformátussá tette a népet. 1569-ben mint esperest volt a nagy-váradai zsinaton. Ekkor már Socinus tanai (azaz hogy Dávid Ferenczé) széltiben kezdtek terjedni, nemcsak Erdélyben, de a tiszántúli vármegyékben is. Egy ilyen Balás István nevű (azaz Basilius István) szentháromságtagadó (azaz unitárius vagy egység-hitű) 1570. esztendőben elvetődött (azaz hogy készakarva, tervszerűleg ment, mint a Körös-Marosköz székhelyére) Békésre is s ugyancsak hatalmasan kezdé a békési népet Socinius (helyesebben Socinus volna, azonban itt Socinus nevét csak a tájékozatlanság cserélheti föl a Dávid Ferenczével) tanaihoz csábítani. (Értsd: unitárius nézetre téríteni). A mint ennek bírét vették a szomszéd reformált papok, mind ide gyülekeztek (értsd: a békési esperes egymaga nem tudott annak a bizonyos Balás Istvánnak megfelelni) élükön Melius vagy Juhász Péter híres debreczeni pap s sikerült is ez utóbbinak a már már tévutra indult egyházat megtéríteni és Balás Istvánt Békésről „kipirongatni.“¹⁾

¹⁾ Haan Lajos. Békésvármegye hajdana. Pest, 1870. 127. l.

Ily fennszárnyaló hangon ünnepli Békésvármegye történetirója a békési disputatio 300-ik évfordulóját. Mint előadásához nem egy szónk fért, épen úgy gyanunk férhet az előadott esemény igazságához is. Ugy tetszik nekünk, hogy itt kevésbé a tárgyilagos történetbuvárt, mint inkább a hitbuzgóságtól elragadt lelkeszt halljuk. Hogy kitől vette értesülését, fölöslegesnek tartja olvasói előtt rámutatni; de mi talán nem csalódunk, ha forrásaként két részrehajló tanút mutatunk fel: Ember Pál egyháztörténetét és Bod Péter Magyar Athenását.

Bod Péter Basilins életénél így adja elé a békési eseményt: „Balás István (az unitárius vallás terjesztése közben) elment volt Békésre is, Magyarországba; de onnan Melius Péter eligazította és ott meggyökerezni nem engedte; vetélkedtenek is együtt irás által, mely kezembe akadott.“¹⁾

Igy nyilatkozik a Magyar Athenás. De előadásánál a figyelmes olvasónak mindjárt felötlik egy körülmény: honnan van az, hogy a szerző írókról és azok munkáiról beszélve, a Basiliustól „kezébe akadt“ munkának sem czimét nem közli, sem tárgyáról nem szól; ellenben hátrább Melius érdemeinél annál fontosabban kiemeli azt, hogy „Basilius István hires unitárius pappal 1570-dik esztendő tájban irás által a Sz. Háromság tudománya felett és a Krisztus Istensége felett vetélkedett, mely néhol most is találtatik.“²⁾ Honnan van ezen kívül az, hogy Melius, a ki a betolakvó téritőt olyan könnyen eligazította, vagy Haan szerint: kipirongatta Békésről is így — mint mindkét író sejteti — az egész debreczeni egyházmegyéből, érdekének találja legdrágább idejét, életének végső éveit a „legyőzött“ ellenség l e g y ő z é s é r e p a z a r o l n i? És végül honnan lehet az, hogy a míg Bod 1766-ban oly könnyedén eligazittatja Basiliust Békésről és az unitárius vallást világért sem engedné meggyökerezni ottan, tiz év múlva már azt vallja, hogy ugyane Basilius először tordai, azután kolozsvári és végre békési lelkész vala?³⁾

Látni való, hogy a Haan egyik forrása, a Magyar Athenás, a tárgyalt eseményt illetőleg a kritikát épen nem állja ki. Még kevesebb hírel adható az Ember Pál adatának, ki a vita egyik szereplőjétől, Meliustól közöl levelet, hol a békési disputatióról a követ-

¹⁾ Magyar Athenás. 1766. 28. l.

²⁾ U. o. 173. l.

³⁾ Saját szavai szerint: Liber iste (t. i. az Enyedi György szentháromságról irt műve) exstat Stephani Basili, Pastoris primum Thordensis, Claudio-politani ac tandem Békésensis manuscriptum. Historia Unitar. in Transylvania. Lugduni Batavorum. 1776. 152. l.

kező szavak állanak: nunc in Belényes, Békés, Laskó et Tholnae Francisco-Blandratistae convicti et conclusi sunt. ¹⁾

Unitárius egyháztörténetíróink közül is némelyek, Haanhoz hasonlóan, kiváló fontosságot tulajdonítanak Melius ez állításának. Szentábrahámi, Kénosi, Kozma és Székely a fennebbi alakban nem egy helyen közlik és számtalanszor hivatkoznak reá. ²⁾ Holott ilyen alakban a nyilatkozat értelme csonka, mert a közölt szavak igazi súlyát a mondat elhagyott első fele adja meg. „Nam certissime persuasi sumus, sicut Debrecini publice (érti az Arany Tamás esetét) et Varadini coram S(erenissima) M(ajestate) V(estra) declaratum est, eos duobus solum argumentis ex Verbo Dei sum-

¹⁾ Lampe. Hist. Eccl. Reformatae. 267. A levél mindjárt a csengeri zsinat után kelt, 1570. aug. 10-én.

²⁾ Uzoni egy helyt Károlira hivatkozva ügyekszik megfelelni Meliusnak: Hoc de disputationibus cum Steph. Basili, Paulo Karadi etc. habitis dicit. At Petrus Caroli ignarus huius victoriae in sua Dioecesi per Melianos partae, contrarium progressum Steph. Basili deplorat inquiens: Futnak nagy erősen sok Ecclesiába hivatal nélkül, sok jámbor tanítókat helyekből kiűzvé, mint Basilius István Belényesből Basilius Nagyalvit, a mi Atyánkfiát, mind addig forgódék, hogy ki excutiálá hideg télben, háza népével, Makóról azonképen, Simándról, Temesvárról és nagy sok helyekről. Quomodo hoc stat cum Melii scriptis? Uzoni: Historia Eccl. Unitar. I. 543.

Menjegyezzük, hogy itt Károlinak 1570-ben Debreczenben kiadott prédikációira van hivatkozás, melyet azonban Károl még a békési disputatiót megelőzőleg is kinyomathatott. — Unitárius részről még a következő egykorú célzás érinti a békési nagy vita előzményeit:

„Péter Pápa: Én azt tanácslom, hogy soha meg ne disputálj az Krisztustagadó bestiákkal; hanem mindjárást megfogasd, kérd meg: kit keresnek rajtad?

György Cardinál: Azt hallom, hogy Szegedi Pap Lőrincz ugy téssen; azért megfogadom az Nagyságod szavát én is.“ Debreczeni Disputatio. Koszorú. 1879. 346. l. Arra nézve, hogy valóban a békési papról, Szegedi Lőrinczről, van itt szó, vesd össze a felhozott részletet ugyanott a 362. lapon róla mondottakkal.

Dávid Ferencz 1570. közepe táján kiadott Responsio Pastorum ac Ministrorum Ecclesiarum in Transsylvania etc. című munkájában következőleg emlékszik meg a békési disputatióról: Ne tamen tergiversationem nobis obiectare possitis, quo primum tempore poterimus, prout vos, tempestive certiores reddemus, Disputationem itidem vobis offeremus. Id quod nunc in Hungaria Charissimum Fratrem nostrum D. Stephanum Basiliium etiam fecisse audimus; ad quam si animos Christianis Homi-nibus dignos, studium veritatis et gloriae potius, quam contentiones et odia attuleritis, et vobis honorificum erit, et nobis vehementer gratum. V. ö. Kénosi Tóser: De Typographiis et Typographis Unitariorum etc. 170. Gr. Kemény-féle gyűjt. Erd. Múzeum.

ptis ob mutes cere, sicut et nunc in Belényes, Békés, Laskó et Tholnae Francisco-Blandratistae convicti et conclusi sunt.“ Ily hangon ír Melius a nagyváradi vita után János Zsigmondnak, a már nyilvánosan is unitárius fejedelemnek. A békési disputatiót a váradinak sikeréhez méri, — szemmel látható tehát, hogy az egész nagyhangú nyilatkozat nem egyéb, mint e vérmes főpap szertelen dicsekvéseinek egyike s bizonyító értékét is komoly történetbuvárnak a szerint kell mérsékelnie.

Bármint igyekeznek is hát az evangélikus papok a békési disputatiót Basilius vagy az unitáriusok hátrányára tüntetni föl, Békésmegye nagy fiának, Szabó Károlynak kell ellenökben igazat adnunk, kinek történeti felfogása és igazságszeretete a tárgyalt eseményre nézve ily pártatlanul nyilatkozik: Meliusnak János Zsigmondhoz 1570-ben írt leveléből bizonyos, hogy az unitáriusokkal Belényesen, Békésen, Laskón és Tolnán vitatkozások tartattak, miből kitűnik, hogy ekkor az unitáriusoknak mind túl a Tiszán, mind túl a Dunán voltak egyházaik és papjaik.¹⁾

Volt tehát unitárius egyház Békésen, mint multkori közleményünkben érintettük. Mennyi ideig volt azonban maga Basilius Békés papja, (ha Bod szava figyelmet érdemel), arról semmi bizonyost nem tudunk. Annyi kétségtelen, hogy Belényesen, a hol Melius az unitáriusokat, saját beismeréseként, éppen úgy legyőzte, mint Nagy-Váradon és mint Békésen, két esztendőt töltött „istennek szent szolgálatában, azaz papságban.²⁾ E két évet a XVI. százév hetedik tizedének legelső éveit kereshetjük. 1575 táján már Kolozsvárt adja férjhez leányait két alföldi kegyes férfiúhoz.³⁾ 1578-ban már

¹⁾ Szabó Károly: Adalék a magyarországi unitáriusok XVI-ik századi történetéhez. Keresztény Magvető. VII. 248.

²⁾ Basiliusnak saját feljegyzése. Keresztény Magvető. XIV. kt. 388. l. E feljegyzéseket Basilius Musculus Dusanusnak általa birt s 1579-ben! még Karádi ellen is használt (v. ö. Uzoni: I. 262.) Genesis-commentárjai tiszta lapjaira írta. E könyv a kolozsvári unitárius főiskola birtokában van. Nagy szolgálatot tett Benczédi Gergely főiskolai tanár egyházunknak, midőn e kiváló fontosságú jegyzeteket fölfedezve, a Ker. Magvetőben közre adta. (XIV. 387—393.)

³⁾ Talán Békésvármegyének jeles, bár az unitáriusokkal szemben kissé túlszigorú monographussa is hajlandó lesz kibékülni Basilius Békésen jártával és ottan illő tisztességes fogadtatásával, ha megtudja, hogy Basilius „vejei közül az első János nevű gyulai, a híres aranyműves Ambroszij családból való, a másik Gergely nevű szegedi, hasonlóképen nagy családból való, a melyet Szegeden nov. 12-én látott, midőn meglátogatta (1580) Simándot, Temesvárt, Makót, több szomszédos helységgel.“ Ker. Magvető. XIV. 388. — Ez a gyulai Ambrosius másképp Ötvös János 1573-ban vétetett fel a ko-

a hittérítő harczoktól is megpihenve, mint kolozsvári papot és esperest találjuk őt ismét letelepedve Erdélyben, ¹⁾ hol a Dávid Ferencz tragoediájában élénk rész várt reá.

Mily kevésbé birhattak Belényesen és Békésen Melius papjai az unitáriusokhoz álltakkal, kitűnik abból is, hogy Simádon és Makón meg sem kísértették őket vitára felhívni; és kitűnik főleg abból, hogy a viták folytatása helyett julius végén Csengerbe gyűltek és megalkották ott a „rút eretnekek és Antikrisztusok eltörlését“ czélzó határozataikat oly szellemben, hogy e határozatokat még az 1568-iki debreczeni hitvallásnak ismert véres czikkelyei után sem merték kinyomtatni; sőt fejedelem és világi hatóság előtt titokban tartogatva, kihagyták a világ elé bocsátott hitvallásukból is. ²⁾

Ily ádáz és ravasz rosszakarattal kellett megküzdeni az alföldön az unitárizmusnak. Mindez nem tartóztathatta föl útjában az eszmét és világosságot. Legmélyebb gyökeret Makó környékén vert az új hit. Megerősödött e városban csakhamar és elterjedt „több szomszédos helységbe“ is mint Vásárhelyre, Csanádra és Szegedre. Makón — bár papjaik nem egyszer vitáztak — az új és

lozsvári aranyművesek czéhébe. (Vesd össze Jakab Elek: Kolozsvár története. II. kt. 313. 315. l.) Tehát ama bizonyos Balás István, a kit Melius csufosan „kipirongatott“ Békésről, apatársá lett annak a szomszéd gyulai aranyművesnek, kinél a híres Dürer Albert nagyatyja tanult s a kinek nevét Haan ur számos nagybecsű értekezésében eleddig oly sikertelen kutatta. Így hát a magyar műtörténelemben annyit emlegetett híres gyulai aranyműves nem „névtelen“ ezentúl többé — ama bizonyos Balás István nevű szentháromságtagadó rokoni szives jóindulatából.

¹⁾ Székely Sándor írja őt kolozsvári papnak 1578-ban. Unitár. vallás tört. 81. l. — Esperességét maga említi. Lásd Uzoni: I. 260.

²⁾ Érdekes a Kiss Áron, szathmári esperes, bíráló észrevétele e csengeri hitvallásról: Melius és ő utána a csengeri zsinat, e czikkekből túlmegy még azokon a határokon is, melyeket ma a legszigorubb orthodoxia követel. A küzdelmekben nincs teljes önmérséklet, a vitatkozó feleket ügyszerelmök sokszor túlbuzgókká teszi. Őket is az ellennézetűek, főleg az egység hívők elleni zélus túlrágadta az önépítés szelid munkáján. Tán ez az oka, hogy e „Csengeri Hitvallásnak“ irálya is sokkal alantabb marad és sokkal szerencsétlenebb a megelőző zsinati végzések irányánál. E hitvallás tárgyainak XI. czime pedig — A rút eretnekek és Antikrisztusok eltörlötetéséről — sejteti azt is, hogy még többet is végeztek; a mit talán magok sem láttak emlékezetben hagyandónak. (!)

Különben az egész — veti mindjárt utána a tudós lelkes — ma már csak egy kisdud történelmi emlék. — — Vajha mielőbb hű képét nyerhetnők negyedfélszázados egyházi életünknek az utódok oly szükséges tanúságára! Kiss Áron: A Szathmármegyében tartott négy első prot. zsinat végzései. Budapest, 1877. 64. l.

a régibb felekezet hívei békén éltek egymás mellett. ¹⁾ A reformátusok a meliusi kánonok erős tilalma ellenére is az unitáriusokkal egy templomba jártak, épen úgy mint az újabb időkben Abrudbányán. Verespatakon és Fiátfalván és mint a XVI. és XVII-ik évszázban Háromszék legnagyobb részében. Az unitárius pap, Thordai Máté, nagy műveltségű ember volt, ki tanulmányait a wittenbergi egyetemen végezte. ²⁾ Több egyházi éneket szerzett, melyek közül nevezetes „Az Izraelnek Egy Istenéről és annak szent Fiáról, az Jesus Christusról és az szent Lélekről“ szóló, mely Thoroczkai Máté püspöknek 1632-ben kiadott „Keresztyéni üdvösséges tudományak értelme“ cz. munkája végén jelent meg. ³⁾ Ez éneket következő két versszak fejezi be:

Könyörögjünk immáron az élő Istennek,
 Hogy ő legyen kegyelmes minden tévelygőknek,
 Adgyon szent Lelket nékik, hogy megtérhessenek,
 Velünk örök életet ők is vehessenek.

Az ki lelki örömmel ezeket kiadta,
 Isten oltalma alá minden dolgát hagyta,
 Makonn szent szeretetnek zálagául hagyta,
 Mert hivek épülését szeméivel látta.

A makóinál még nevezetesebb ekklezsiánk volt a temesvári. Papja, Székesfejevári Karádi Pál, egyike a XVI. százév legemlegetetebb íróinak. A Basilius téritéseiben nem kis része lehetett. Itt Temesvárt szerezte 1570. őszén a „Debreczeni Disputatiót.“ Sokat versengtek az unitáriusokkal a csengeri zsinat után Melius papjai, miért nem mennek ki hozzájuk vitatkozásra a János Zsigmond birodalma határán kívül is: a Karádi szinműve eméltatlan gúnyt torolja meg. Metsző sarcasmussal mutatja be Melius személyében a „római szék helytartóját“ s utolérhetetlen hu-

¹⁾ Fuit etiam Ecclesia Unitaria circa A. 1580. in civitate Mako, sic enim scribitur in Ortu et Progress. Collegii Soc. Jesu Claudiop. p. 38. „In eo Tractu, qui inter Chrisium et Marusium amnes interjacet, Civitas erat praecipua, nomine Mako, ubi duo erant Parochi, alter Calvinista, alter Ariannus, qui frequenter inter se de suis dogmatibus in eodem templo decertabant.“ Eratque circa illa tempora Mathaeus Tordai Pastor Makoiensis etc. Uzeni: Hist. Eccl. I. 159.

²⁾ 1559-ben iratkozott be a hallgatók közé. Lásd: Frankl V. A hazai és külföldi iskolázás a XVI. században. Budapest, 1873.

³⁾ Megvan a kolozsvári unitárius főiskola könyvtárában. A zsoldárfordító Thordai János. főiskolai lector, adta ki. A kiadó nem lehetetlen, hogy Máténak rokona vagy épen fia volt. V. ö. Uzeni: I. 159. stb.

morral rajzolgatja, mint lenne a józan felfogású nép előtt dolga, ha Dávid (Varga Ferencz), Dudics (Carianus, boroszlói pap) és Blandrata (Olasz Doctor) magában Debreczenben kelnének Melius papjával döntő vitára. ¹⁾

Mily sikerrel működött Karádi Temesvárt vallása érdekében, arra nézve keveset találtunk évkönyveinkben. Csupán Uzoni jegyzi meg egy-két helyen, hogy az unitárius hit mind Temesvárt, mind a temesi tartományban szépen elterjedett. Károli szerint az evangélikusok itt is elküldték volna papjokat az unitarizmus beköszöntére ²⁾ s az minden kétségen felül áll, hogy a temesvári főbíró egyenesen magához a pápához fordult a végveszélyben synyló róm. katolikus hit megmentésére.

„Ezt is tuttára agyjuk Szentségednek — így szól fennmaradt esedező levelében — hogy jönnek ide mi közzünkben olly hitetők az ő k rendek szerint, kik a szegén kösséget igen megháborítják az ő ítévelgyő tudományával. (Igy.) Kiért kérjük Szentségedet, hogy a mi nyelvünkön is külgjön Szentséged tanítót, ki állhasson ellenök az ő hamis tudományoknak. Ha papok volnának, **itt a tartományban** netalán tán még sem áradott volna el ennyire az hitetlenség, de mind ott (igy) közülünk csak három pap vagyon, az egyik ki köztünk vagyon, az

¹⁾ V. ö. Disputatio Debrecinensis. Koszorú, 1879. 343—366. l. Természetesen bővebb bebizonyításra vár még azon, minden valószínűséggel bíró feltevése, hogy e színmű szerzője nem más volna, mint Karádi. Ha isten reá segít, külön tanulmányban soroljuk föl erre mutató okainkat. Az irodalomtörténet barátait netalán érdekelni fogja az a hír is, hogy valamelyik unitárius pap a „Debreczeni Disputatio“ példájára, a váradi disputatiót is feldolgozta hasonló című szatirikus darabbá. E „dialogus“ vagy „disputatio“ Orozházi Szabó István unitárius hitvalló és Thuri Czakó Jakab váradi lelkész beszelgetését közli, mely 1573-ban Váradon történt volna. A mű czélja kimutatni azt, hogy a ref. papok meggyőzötte is, már csak anyagi érdeköknél fogva sem térnek el hitőktől. A csekély töredék szerint, melyet Uzoni följegyzései közt találtunk, több élet sugárzik ki a „Váradi Disputatióból,“ mint Szegedi Lőrincz egész „új és igen szép“ Theophaniájából vagy akár Sztarai Mihálynak bármelyik fennmaradt drámájából.

²⁾ 1570-ben Debreczenben kiadott prédikációi: „Az egy igaz Istenről, és a Jesus Kristusnak örök Istenségéről és Fiuságáról.“ 543. l. V. ö. Kénosi: De Typographiis et Typographis Unitariorum. 196. Gr. Kemény-féle gyűjt. Erd. Muzeum. — Uzoni: Hist. Eccl. Unitar. I. 543. 555. stb. Nem hallgathatjuk el, hogy unitárius történetíróinknál e helyet idézve hol kétkezőn, hol megjegyzés nélkül mindenütt „Kolosvár“ áll „Tömösvár“ helyett, a mi nyilvánvaló tévedés, melyet vagy az eredeti munkának sajtóhibája, vagy az első átvévonék, Kénosinak, elnézése okozott.

is Dobroniky — — de az is nem tud magyarul prédicállani, mindazáltal mégis egy néhány gyermekeket tanít“ . . . A levél többi részében arról értesülünk, hogy a pápa által küldött „tanító és apostol“ meghalt, kérnek mást helyette és kérik, hogy az előbbinek ígérétei szerint, állítson a pápa saját költségén egy iskolát, hogy a sok „tévelygésnek kitisztítója lehetne“. ¹⁾

Nevezetes világot vet e levél az akkori temesvidéki állapotokra. A baranyai viszonyok rajzában meglátjuk, hogy ott is épen e tájt könyörögnek a katolikusok az „arianusok“ ellen a pápa segélyeért. Nem vakmerőség tehát az unitarizmusnak a baranyavidékihez hasonló gyors elterjedését tenni föl a temesi vidékeken. ²⁾ Salamon Ferencz is a protestans vallás, vagy a mint ő idézi: „a tévelygő hit“ nagy elterjedéséről beszél e levél nyomán Temesvár vidéken. ³⁾ Tekintve azt, hogy a nép az evangélikus papot 1570-ben elűzte, e „tévelygő hit“ nem lehetett más, mint az unitárius.

A pápához tett feljelentés után megjelentek mind a Dunántúl, mind Temes szomszédságában csakhamar a jézsuiták. Karánsebes és Vásárhely környékét már 1588. előtt „körüljárták, nem az ifjuság oktatása, hanem vallásuk terjesztése végett.“ ⁴⁾ S az, hogy az erdélyi országgyűlés beleegyezésével végre is letelepülhettek az előbbi helyen, az nem arra mutat, mintha az evangélikusok, kik Karánsebesen a katolikusokat már 1564-ben elnyomni kezdték, ⁵⁾ a lutheránus, vagy inkább református valláson maradtak volna. Tudjuk azt, hogy míg az unitárius Kolozsvárt, Monostort, Bácsot stb. csaknem a rendek ellenzése nélkül szállhatták meg a jézsuiták, addig a nagy részben református Váradtól országos törvények tilalmazták és tartották őket távol. Ezt tudva, Karánsebesről vagy azt kell hinnünk, hogy reformátusai visszaálltak a katolikus hitre, vagy azt, hogy idő közben mind unitáriussá váltak volna.

Itt elérkeztünk egy mindeddig eldöntetlen maradt kérdéshez: vajon Karánsebesen voltak-e valóban unitáriusok és Karádi, mint

¹⁾ Kelt 1582. Böjtmáshó 8-án. A Vatican levéltárából közölve a Hírnök 1843. 83-ik számában. (192. l.) Ujkori másolata a csanádi káptalan levéltárában.

²⁾ Szükségesnek látjuk megjegyezni, hogy mind Baranyában, mind az erdélyszéli határvárosokban népes magyar telepek éltek a török uralkodás elején. Temesvárra nézve pedig már Istvánfi följegyzi, hogy az 1552-iki ostrom után „a polgárok és városi nép“ visszatértek s megengedettett nékiek, hogy ott törvényeik szerint éljenek.

³⁾ A török uralkodás Magyarországon. Budapesti Szemle. 1860. VIII. kt. 164. l.

⁴⁾ Lásd Veszely: Erdélyi egyháztört. adatok. I. kt. 208. l.

⁵⁾ U. o. 173. l.

temesvári pap, volt-e — mint számosan állítják — udvari papja a karánsebesi bánnak? ¹⁾ — A kérdés első felére nézve, bár tudjuk, hogy az unitarizmus mind a szomszéd Hunyadvármegyébe, mind Zaránda már a legkorábbi időkben elhatott, semmi világos alapot kimutatni nem tudunk, mely által a lakosok unitárius voltát vagy nem voltát igazolhatnók; a kérdés második felére ellenben már teljesen határozott tagadással kell válaszolnunk.

Karádi, mint temesvári pap, nem lehetett Bethlen Gergelynek udvari papja; nem lehetett már azon oknál fogva sem, mert ez utóbbi Karádinak Temesvárra mentekor már nem élt. A tévedés, mely Karádit még 1579-ben is udvari papjaként szerepelteti egyházi és irodalomtörténetünkben, Bod Pétertől ered, ki szerint „Karádi nevezetes tudós ember volt, superintendens az alföldön és Bethlen Gergelynek, a Tömösvári főkapitánynak 1579-dik esztendőben papja.“ ²⁾ Mennyire alaptalan ez állítás, már abból is kitűnik, hogy Temesvár már 1552-ben elesett a magyarok kezéről s Bethlen Gergely azelőtt sem volt soha e vár főkapitánya.

A kiknek felőlött Bod botlása, azok Bethlent karánsebesi bánnak írják, s azt vélik, hogy Karádi ugy volt udvari papja 1579-ben, mint egyuttal temesvári pap és püspök. A két helység közti távolság nem volna gátló akadály ebben, hisz' Melius Péter mint debreczeni püspök is lehetett a tokaji várkapitány nejének „szegény káplánja.“ ³⁾ Csupán az a nehézség, hogy Karádi 1562. tájt már papja lévén Bethlennek, a karánsebesi bánnak, 1567. táján, mikor egy Bethlen Gergelyt megölnék az ónodi katonák, ⁴⁾ mintegy végkép szakítva vele, urától Erdélybe jő és sehol semmi legkisebb nyomát sem találjuk annak, hogy előbbi összeköttetését a Bethlenekkel valaha fölujtotta volna.

Jelentékeny körülménynek látszik ennek bizonyítására az, hogy míg Karádi 1561-ben és 1562-ben Bethlen Gergelynek ajánlja munkáit, 1569-ben pedig „az maradék magyarországbeli vitélő uraknak és fejedelmeknek“, addig az 1570-beli „Debreceni Disputatio“ és az 1580-ban irt „Commentariusok“ minden ajánlás nélkül szükkölködnek. ⁵⁾ A miből önként következik, hogy Karádinak 1570—80.

¹⁾ Lásd Bod: M. Athenás. 130. — Jankovich: A socinianusok eredetéről. 46. — Beöthy: Színműírók és színészek. 403. l. stb.

²⁾ Magyar Athenás 130. l.

³⁾ Szabó Károly: Régi Magyar Könyvtár. 24. l.

⁴⁾ Budai Ferencz: Polgári Lexicon.

⁵⁾ Karádi theologiai működésére nézve legjobb utmutató Kénosi Tóser következő helye: Paulus Karádi circa annum 1562. concionator Gregorii Beth-

között nemhogy a karánsebesi bánnal, de egyáltalában semmiféle unitárius főúrral jelentősebb ös zeköttetése nem volt.

Föl kell tehát hagynunk azzal a reménnyel, hogy Karánsebesen a Karádi vezetése alatt álló unitárius hitközséget keressünk. Ebből ugyan nem következik, hogy maga Bethlen Gergely, még ha már 1567-ben elhalt is, unitárius nem lehetett volna. ¹⁾ Erre nézve egyik érv az, hogy János Zsigmondnak főtanácsosa vala; másik az, hogy udvari papja már 1565-ben túlhaladta a reformátusok hitbéli álláspontját; ²⁾ a harmadik és nem kisebb fontosságú pedig az, hogy az iktári Bethlenek a XVI. és XVII. százévben kevés híján mind unitáriusok voltak.

Ha Karánsebesen nem voltak is unitáriusok, annál többen voltak Belényesen, a másik erdélyi végvárbán. Ez ekklezsia áttérését és áttéréskori állapotát mult közleményünkben ismertettük. Papja, mint a békési disputatióánál arról szó esett, két esztendeig maga a ténitő Basilius vala. E két év hihetőleg nem a nyugalom évei voltak. Melius tisztársait Belényesen a töröktől való félelem nem tartotta vissza annyira, mint az alföldön s kemény tusája lehetett nem egyszer velők Basiliusnak. ³⁾

Mint nevezetes unitárius hitközségről szólnak feljegyzéseink még a gazdag simándi ekklezsiaáról is. Az aradmegyei török hódoltságban feküdt e helység s itt szintén az evangélikus magyar lakosok álltak által az erdélyi hitre. Papjok Óvári Benedek volt, 1568-ban még a gyulafehérvári unitárius iskola igazgatója és a jegyzők egyike a királyi palotában tartott híres disputatióánál. Dávid Ferencznek benső barátja lehetett. Élénk közlekedésben állván vele, 1576-ban Óvári már nyiltan tanította simándi ekklezsiajában a Krisztus nem imádását, ⁴⁾ mely tan Dávidnak később vesztét okozta. 1579-ben az agg Sztárai Miklóssal együtt az ujtásért megtámadt unitárus egyház védelmére Óvárit rendelték ki. ⁵⁾ E megbízás is tanusítja, hogy kiváló tekintélyű pap lehetett.

len de Iktár Bani Karansebesiensis; dein superintendens ecclesiarum unitar. in Inferiori Hungaria (vulgo: Alföldi Püspök) Temesvarini residens. Scripsit Commentarios in Prophetas Oseam A. 1561. Joëlem A. 1562. In Apocalypsin A. 1580. Hungaricè. Kénosi: Brevis notitia de vita et scriptis celebrium Unitariorum.

¹⁾ In familia Bethleniana Gregorius Bethlen de Iktar Banus Caransebesiensis etc. fuit e numero Unitariorum. Uzoni. I. 618.

²⁾ V. ö. Balassi Menyhárt árultatása. 3-ik rész.

³⁾ Némi vonatkozás van erre Basilius 1580-iki följegyzéseiben. Ker. Magvető. XIV. 389.

⁴⁾ Uzoni: I. 253.

⁵⁾ Jakab Elek. Dávid Ferencz emléke. 234.

Fejedelme kegyén kívül, hogy mely okok birták a sócinianismushoz szító Blandratát Dávid Ferencz elleni tellépésre, szűk tér volna itt kifejtteni. Jézus ember volta és a theologiai szabad gondolkozás pogányszerű hitetlenség bélyegéül tünt fel e sötét korban. Pedig a Dávid Ferencz kárhoztatása utját állta az unitarizmus életterős fejlődésnek; s utat adott az elfojtott szabadelvű eszméknek a szombatosságban való elfajulásra és okul szolgált a csak imént felvirágozott alföldi ekklezsiáknak is a veszélyes elszakadásra.

Óvári Benedek nemcsak Dávid védőjeként, de mint az ellenzék vezére tűnik fel szemünk előtt a gyulafehérvári gyászos tragoeidiánál. Sikerült azonban elhithetni Blandratáéknak vele, hogy kiszámíthatatlan következményei lesznek, ha Krisztusnak imadását a maga módja szerint¹⁾ a gyülekezetbe be nem viszik. Az ellenséges érületű udvar kábitó légkörében sikerült is megtántorítani a kemény ellenzékét, s legelőször Óvári irt alá az eljök tett sócinianus szellemű hitvallásnak. De a mint haza utazott, gyülekezete szabad körében meggyőződése megint a kárhoztatott tanok felé fordult s ily hangulatban értesítette hitfeleit az Erdélyben történekről.

Az alföldi unitáriusok aggodó részvétellel kísérték a Dávid perének kimenetelét. Különösen mély megilletődéssel tölté el mostoha és kegyetlen sorsa régi hívének, a hitvitákbeli egykori bajtársnak és rajongó tisztelőjének, Karádinak kebelét. A megilletődést gyötrő szánakozás, a szánalmat keserűség váltá fel. S mikor 1579. októberében hire futamodott, hogy a nagy férfiú a rabságban meghalt, a keserűség pohara csordultig telt.²⁾ Karádi tollat ragadott és haragjának viharos dühét és kétségbeesését lelke emésztő fájdalomában kiöntá az erdélyiekre.

Az a vérig ható sarcasmus, mely előbb Balassi Menyhárt és fia képében az elfajult főurakat, majd Péter pápa és cardinálja személyében a negédes református papokat állítá pellengérré, most saját felekezete kislelkű vezérférfiai ellen fordult kérlelhetetlenül. Gúny, kétségbeesés s a legigazibb fájdalom szól ki levele soraiból. Mint profétáét, mint igazi vértanúét, siratja el Dávid emlékét. E fájdalom és keserű lemondása tetszik meg az Apocalypsissel foglalkozó végső munkáján is. A hazája és vallása jövője feletti kétségbeesés kísérté e hatalmas szellemet ismeretlen sírjába.³⁾

1) V. ö. Uzoni: I. 259.

2) Csak vak hir volt. Lásd Uzoni: I. 237. — Dávid Ferencz csak egy hónap mulva, 1579. nov. 15-én halt meg. Jakab Elek: Dávid F. emléke. 243.

3) 1587-ből találtuk az utolsó emlékeztést életben létéről. Uzoni: I. 319. V. ö. Ker. Magvető. XV. 6. 7.

— — Elvesztettétek az ártatlan embert, kinek a keresztény vallás iránt oly nagyok érdemei. De eljön az idő, midőn Krisztus ez igaz vértanúját a földből körmeitekkel kikaparnátok!... Nem érhetett minket az ő elvesztésénél nagyobb veszedelem, a mit vajha a kegyelem istene jósaága által enyhítene!... Jaj, jaj, jaj tinétek! Míg kell vigasztalódnom fölöttetek és a ti nyomoruságtok fölött, — mondja az Úr... Éljetek, ha tudtok, gyilkosok! Kain atyjafiai! ¹⁾) — Ily sulyos szavakba foglalta a jól sejtő lélek az unitárizmus közel jövőjét és a szenvedélyes indulatoknak ily pusztító árja szakítá el az alföldi egyházakat az élető anyae gyház kebeléről.

Mert a Karádi Dávidot sirató levele bucsúokmánya a XVI-ik százév szépen felvirágozott két országbeli magyar unitárius egyházainak. Karádi 1579. nov. 9-én írta meg végzetes levelét. Értesülvén e lépésről, a simándi prédikátor is gúnnyal és haraggal támadt rá a kolozsváriakra. Vajon makói papunk is hasonlóan kimutatta volna elszakadó érzületét, arra nézve semmi följegyzéssel nem birunk. Ámde az a fenmaradt vallástétel, melyet Thordai Máté 1599-ben, „már hanyatlott idejében“, hitéről kiadott s „mely igaz vallást teljes életében követett,“ ²⁾) az akkori idők legtisztább unitárizmusát leheli. És e három vezérszellem befolyása alatt történeti tényként áll be az a nevezetes tünemény, hogy alföldi ekklezsiáink épen buzgó unitárius voltuk miatt szakadnak el a viszonyok nyomása alatt álló s az ellenséges körülményekkel épen azért megalkudni kénytelen erdélyi anyae gyháztól.

Ez időtől fogva áll fel a temesvári unitárius superintendenség. Mint közöttük legöregebb papot, mint tudományban, hirnévben, tekintélyben hasonlithatatlanul felettük állót, Karádit választák meg az elszakadó papok az új egyházmegye fejévé. ³⁾) És

¹⁾) Karádinak XVI. századi egyháztörténelmünkre oly nagybecsű levele máig sincsen kiadva. Bodnak hihetőleg elveszett példányából Kénosi Tösér másolta volt le számunkra a múlt században. (Uzoni: I. 242.) Epével telt bevezetését közölte Bod a M. Athenásban, hozzá tévén, hogy e levélből világosan kitűnik, hogy Blandrata volt furója-faragója a Dávid veszedelmének. Jakab Elek is ad belőle egy részt magyar fordításban. Koszorú. 1879. 341—342. — Uzoni az egészét közli. Hist. Eccl. I. 242—249.

²⁾) Orbán Balázs közlése. Ker. Magvető. IX. 162.

³⁾) Bogáthi Fazakas Miklósnak Mennyei Jelenések cz. kézirati munkája előszavában következő érdekes adat található Karádi püspökségéről és az alföldi unitáriusok hitbuzgóságáról. Negyed esztendeje (1585), hogy végig magyarázám a mennyei jelenésekről irt könyvet, tanuságokra osztván. Mikor közebben volnék, ime hát hire ment Tömösvárra a jámbor vén Karádi

megkülönböztetésül az erdélyi superintendenstől, „alföldi püspököknek“ nevezték. ¹⁾ Elősegítette Karádi püspökségét még az a körülmény is, hogy az alsómagyarországi egyházak az erdélyiektől külön, török uralom alatt álltak s a kormányzó beglerbég székhelye éppen Temesvár vala. Egyháztörténetíróinknál azt is följegyezve találjuk, hogy Karádi Temesvárról a dunántúli unitárius ekkleziákat is igazgatta volna; ²⁾ de nyomozásunkban eddig sehol erre vonatkozó biztos adatot nem találtunk.

Erdélyben teljesen elfoglalta ezalatt az unitáriusokat saját fenmaradásuk kérdése. Annál nagyobb figyelmet fordított azonban a Magyarországon történetekre maga Basilius, ki élte legszebb sikereit látta a fenyegető elszakadás által veszélyeztetve. Nem nagy jóstehetség kellett ahoz, hogy az anyaegyháztól elvált kerületet az enyészet felé közeledni lássa. Eltaszítván az egyedül Erdélyből nyújtott segédkezet, anyagi téren a töröktől, szellemi téren az evangélikusoktól szorongattatva, alföldi egyházaink valóban reménytelen jövőbe néztek. Basilius minden tehetségét felhasználta hát a végre, hogy az erdélyiekkel való egység meg ne szakadjon. De fáradozását óhajtott siker nem koronázta.

Már Dávid Ferencz elítéltetésekor ki akart utazni Magyarországra, hogy egykori hiveit felvilágosítsa Dávid időszerűtlen túlságairól és az ellene fellépett fejedelmi önkény kegyetlen kényszeréről. Szándékát Óvári hevesen ellenezte: ne vigye ki közibök is a háborúságot és visszavonást. ³⁾ Mikor erre a Karádi levele kimondta a végzetes szakadást, Basilius elébb gondos utánjárással összegyűjté a

Pálhoz, a tömösvári szentek tanítójához és az alföldi szentek oszlopához, ki ír róla, hogy nem tetszik, hogy mindent meglótnak magyarázok, valami benne van; melyet én nem mondtam. Azért irék alkalmas hosszú levelet e Karádi Pál uram hosszú leveléhez képest az Apocalypsiról, mit magyarra fordíték s úgy küldtem néki; de mása nem volt a levélnek, nem tudom, mint jutott a vásárhelyi atyafiakhoz is, kik örömet olvasták s köszönték nekem. Uzoni: Hist. Eccl. Unitar. I. kt. 319. — Jakab Elek által közölve: Ker. Magvető. XV. 7.

¹⁾ Paulus Karádi fuit Superintendens in Inferiori Hungaria, (unde Alföldi Püspök dicitur) sub eius directione in Comitatus Baroviensi et Temesiensi illo tempore plures quam 60. Ecclesiae fuerunt eiusdem Religionis. Uzoni: I. 153.

²⁾ Szentábrahádi Mihály: Hist. Eccl. 116. §. 765. l. — Uzoni: I. 153. 618. stb. — Székely Sándor: 68. 69.

³⁾ Azért nem akarták az én közikbe való kimenésemet Magyarországba, hogy ne indítanék háborúságot közöttük ellenek való szóllással. Basilius saját szavai Óvári ellen irt levelében. Lásd Uzoni: I. 253.

Karádi lecsillapítására szolgálható adatokat. Deczember 5-én válaszolt aztán neki bámulatos önmérséklettel és felöltő nagy figyelemmel. Megírja e válaszában, hogy a fejedelemnek nagy gondja van arra: „Krisztus hiti és országa és tiszteleti ellen senki ne prédikáljon, sőt ingyen se szóljon és senkit ne botránkoztasson beszédével. Nekik nincs mit tenniök, ha külső erővel megbünteti az engedetleneket.“¹⁾ Azután írja, hogy nem az unitárius papok „sententiázták meg“ Dávid Ferenczet, ők fejedelmi parancs által kényszerítve mentek el Fehérvárra, s feleltek meg az „elejükbe vetett“ kérdésekre.²⁾ Leveléhez mellékeli az 1573-iki nagyenyedi zsinat végzéseit, melyben szerinte „megakadt“ volna Dávid Ferencz. Azon kívül „egy kevés irást“ küld, melyben megmutatja „a küllő mbséget az istennek és Krisztusnak tiszteleti között.“³⁾ És végre valami lengyel mű nyomán, az „iszonyú dolgokat és ker. hitünkben való romlásokat“ számlálja elé, melyek következnek a Krisztusnak az ő módja szerint való nem imadásából.⁴⁾

Mikor Karádinak szánt feleletét elküldötte, akkor kapott Óváritól is, a simándi prédikátortól, az előbbiéhez hasonló levelet.⁵⁾ A békéltető Basilius erre már maga is kijött békétüréséből. Mind a gúny, mind a fenyegetőző tartalom föltárta előtte a komoly helyzetet: kétségtelemné vált, hogy a Karádi által fölkeltett mozgalom ellenállás nélkül terjed szét az alföldön. Most bánhatta még csak igazán, hogy engedett az Erdélyben marasztó unszolásoknak. A simándi prédikátor bátran fenyegetőzhetett most, mert a tél meggátolt minden Magyarországra való kimenést. Az éltes főpap kemény hangon válaszolt Óváriak s a következő évre halasztotta 10 év előtti térítő utja ismétlését.

Ki is ment 1580-ban „superintendense és hazája bíráinak beleegyezésével“. Fölkereste Óvárit, Karádit és Thordai Mátét. Elnézett Csanádra is s „Makóval szomszédos több helységbe,“ le „egészen Szegedig.“⁶⁾ Szeretet fogadta, tisztelet kísérte utjában; de távol maradt tőle az a siker, mit 10 évvel azelőtt aratott — most saját feleivel szemben. „Utánok tudakozott“ — mint maga írja a fejedelemhez intézett érdekes jelentésében — „azoknak az egyházi férfiaknak, a kik el vannak telve azokkal a zsidózó

¹⁾ Uzoni: I. 254.

²⁾ Uzoni: I. 255—256.

³⁾ U. o. 255.

⁴⁾ U. o. 259—264.

⁵⁾ Óvári levele nem maradt fenn: tartalmát csak a Basilius válasza után ismerjük. Lásd Uzoni: I. 250. stb. l.

⁶⁾ V. ö. Ker. Magvető. XIV. 388. 390. l.

vélekedésekkel, a melyekért Dávid Ferencz elítéltetett. Sokat beszélt velök és ellent állott nékiek, a mennyire tőle kitelt; de hasztalan, annyira meglepte őket e halálos nyavalya.“¹⁾ A mit „utjában hallott vagy azokkal a férfiakkal igazított,“ emlékiratba foglalta és oly fontosnak tartotta, hogy emlékiratát benyujtá a fejedelemnek.²⁾ Fájdalom! e megbecsülhetetlen egyháztörténeti kincsünk elveszett: vagy a levéltárak lómja eltemette, vagy — annyi mással együtt — a Mártonffi püspök inquisitor máglyája ezt is elhamvasztotta.³⁾

Nem követte tehát siker a Basilus buzgó fáradozását: alföldi ekkleziáink azontúl is külön válva maradtak. Karádi halálával azonban valamennyire ismét közeledtek az erdélyiekhez. Erre mutat az a feltűnő körülmény, hogy — legalább eddigi tudtunk szerint — nem választottak magoknak Karádi helyébe más püspököt. De még inkább erre mutat az, hogy Uzoni e városokból felebbezett pereket talált egyházi jegyzőkönyveinkben. Így Makó-Vásárhelyről (ma Hódmező-Vásárhely) 1620-ban is érkezett appellált házassági ügy a kolozsvári főtanácshoz.⁴⁾

A XVI-ik század vége felé meghalt Karádi, meghalt Óvári Benedek; őket követte a XVII. század elején Thordai Máté. Vajon ki tölté be utánuk tisztokeket Makón, Simándon és Temesváron? Vajon mikor dőlt ki az utolsó „egyházi férfi“ is azok közül, a kiket Basilus 1570-ben az alföldre béhelyezett és 1580-ban még virágzó állapotban ott talált? Bármily hű sáfárjai voltak is az igaz ügynek, elmentek végre azon a szoros uton, mely vissza többé nem vezet. Vajon kit hagytak hátra utóduul és vajon akadtak-e utódaik közül olyanok, a kik a rájuk bízott hagyományt végig hiven megőrizték? . . . Ki tudná mind ezeket mai napság megmondani! — A XVII. század folyamán a kiűzést rettegő török uralom egész vad ázsiai éje boritá el rémséges sötétével sokat szenvedett és sokat kiállt alföldünket. E zordon időkben nem hogy az árva unitárius egyház, de a leggazdagabb, a leghatalmasabb felekezetek sem tudtak bár egyetlen irott emléket, bár egy-két szóhagyományt az enyészet körmeiből kiragadni.⁵⁾

¹⁾ U. o. 390.

²⁾ U. o.

³⁾ V. ö. Ker. Magvető. XII. 200.

⁴⁾ Protocollo Generali Consist. Claudiop. pag. 74. — Uzoni: Hist. Eccl. II. 238.

⁵⁾ Bár a magyarországi unitáriusok iskolaügyéről e tanulmány második részében szándékunk szólani, mégis nem hagyhatjuk itt sem említés nélkül, hogy a XVI. és XVII. században a közlekedést az erdélyi és magyarországi uni-

Ujabb idők jöttek, az újabb pusztítás új rómokkal temette el a régít. Vajon akkor, mikor ez elsanyart ország ismét fellélekzeni kezdett, vajon akkor élhetett-e még bár csak egyetlen hív utóda azoknak az „alföldi szenteknek,“ a kik egy századdal előbb még török igától és kereszttyén átkoktól meg nem törten, oly lelkes bátorsággal éneklék:

Teljes szivből a kik biznak az Ur Istenben,
Azok az Sión hegyéhez hasonlók mindenben:
Ostromolja bár sok ezer nép is, de megáll,
Semmi erő el nem rontja, mert állandó kőszál. . . ¹⁾

KANYARÓ FERENCZ.

táriusok közt jobbra a tanulók tartották fenn. Erdélyből különösen a szegényes ellátású tordai gymnasiumból mentek ki sokan Magyarországra könnyebb tanulás kedvéért. Magyarországról meg a felsőbb tanulmányokra jöttek be a kolozsvári főiskolába a tehetségesebb ifjak. Kolozsvár látta el aztán pappal, mesterrel a „külföldi“ ekklézsiákat is, és ezeknek iskoláit. Nevezetes iskolák-ként említi föl Uzoni a makó-vásárhelyit, belényesit, békésit, simándit és temesvárit. (Hist. Eccl. I. 358.) — Az Erdélyben tanult s itt letelepedett alföldi ifjak közül nevezetessé vált Makai Nyirő János, ki az Enyedi György szt. háromságról irt híres könyvét 1619-ben magyarul kiadta és Csanádi Pál, kit Csanádi Ferencz, kolozsvári polgár, Csanádról fiává fogadván, neveltetett; olasz akadémiákra küldött, s ki tanárrá, igazgatóvá és végre püspökké lön 1632-ben. Sirja felett szintén hazájabeli, Makai István kolozsvári pap, tartott beszédet. Székely Sándor: Unitár. vallás tört. 99. 100.

¹⁾ Thordai Máténak, a makói papnak, zsolrtárfordítása. Kiadta Thordai János 1632-ben. z

ján álljon itt az elhunyt derék férfinak, kinek neve olvasóink előtt is ismeretes, rövid életrajzi vázlata.

Dr. Clarke Freeman Jakab, 1810-ben, ápril 4-én született Hanoverben, az Észak-amerikai Egyesült Államokban. A Freeman nevet anyai nagyapja után viselte, mint a kit rendkívüileg szeretett, s ideáljának tartott. Ősei különben Bostonban éltek s szülői az ő születése előtt költöztek volt csak Hanoverbe, hol rövid ideig tartózkodtak. Épen ezért mindig bostoni fiúnak tartotta magát. Tanulmányait 10 éves korában a bostoni latin iskolában kezdte meg, s a Harvard collegeban fejezte bé 19 éves korában. Az osztálya az „1829-ki hirneves osztály“ czimet kapta, mivel sok jeles világi és egyházi ember került ki belőle, u. m. Emerson, Holmes, Curtis stb. Már ifju korában kiváló képesség mutatkozott benne a különböző ismeretek megszerzéséhez. Különösen rendkívüli emlékező tehetséggel birt. Kedvencz tárgyai voltak: a latin nyelv, mathematika, csillagászat s a bölselem. A német nyelv megtanulására Fuller Margit írónő serkentette, s három hónapi tanulás után annyira elsajátította, hogy könnyűséggel olvashatta a német szerzők műveit. A theologai tanfolyamot a Harvard Divinity Schoolban, — az unitáriusok papnevelő intézetében — végezte. Papi pályáját Louisvilleben, (Kentucky-államban) kezdte meg. Kis gyülekezete inkább üzletemberekből állott, kik nem mutattak valami nagy hajlamot az egyházi dolgok iránt. Itt ismerkedett meg a rabszolgaság intézményével is, melynek megszüntetésére ez időtől fogva mindent elkövetett. Hogy hivatását mikép fogta fel, mutatja az, hogy az első évben 77 prédikációt irt. Azonban ezekből csak 4—5 jelent meg nyomtatásban. Irodalmi tevékenységét a *Western Messenger* folyóirat megindításával kezdte 1836-ban. Mindig büszke volt arra, hogy Emersonnak legelső költeményét ő közölte folyóiratában. Dr. Channing is irt egy cikket a catholicismusról. Holmes W. Olivér, költő szintén dolgozó társa volt. Már ebben az időben tele volt missionáriusi szellemmel. A szomszédos városokba gyakran elment prédikálni. S érdekes megjegyezni, hogy az első unitárius gyűlést az Egyesült Államokban dr. Clarke tartotta. 1839-ben nősült meg. Huidekoper Annát — egy művelt lelkületű nőt vett el Meadvilleből, kivel 48 évig a legboldogabb házasságban élt.

Louisvilleben 7 évig volt. 1840-ben Bostonba ment. Több régi eklézsia szivesen megválasztotta volna papjául, de nem fogadta el. „The Church of Disciples“ (a tanítványok temploma, egyháza) néven új egyházat alapított. Ugyanis Amerikában szokása templomok-

ban a székeket eladni vagy bérbe kiadni. Ezt a kizárási rendszert, a társadalmi osztályok megkülönböztetését nem tartotta megegyeztethetőnek az evangélium szellemével. Az ő eszményi ekklezsiájának olyannak kellett lenni, mint a milyen az első tanítványoké volt, a hol egyszerűség és testvériség uralkodott; a hol sem a pénz, sem a társadalmi állás nem vontak válaszfalat. S 47 év lefolyása alatt az általa alapított ekklezsiának mindenféle költségei a hallgatók önkéntes adakozásaiból fedeztettek. Hogy az ez eszmény, mely Clarke lelkében élt, megvalósítható, bebizonyult az ekklezsiájához csatlakozók nagy számából s az általuk gyakorolt humánus cselekedetekből. Három jótékony intézmény jött létre az ekklezsia áldozatkészségéből, u. m. Az elhagyott gyermekek ideiglenes hajléka. Gyermekek segélyező Egylet. Az elagott négernők menhelye. Ezen kívül évenként 1200 frttal segélyezte a feketék iskoláját South-Carolinában. Egy varró iskolát állított fel nők számára s egy vasárnapi minta iskola rendeztetett bé 400 gyermek oktatására. Ime, egy lelkes pap mit mivelhet hallgatóival!

A dr. Clarke temploma nyitva állott szegény és gazdag, fehér és fekete bőrű, szabadelvű és orthodox előtt egyaránt. S a ki oda belépett, otthon és jóbarátok között érezte magát. Ő senkit sem gyűlölt vallása miatt. Mikor Parker Tivadart tulságos szabadelvű nézete miatt 1845-ben, még az unitáriusok is kizárták: Dr. Clarke elég merész volt megengedni, hogy templomában prédikáljon. Mert így nyilatkozott: „ámbar én nem vagyok vele egy véleményben, de én vele nem hitelve, hanem jelleme miatt barátkozom; s mivel azt mindenki elismeri, hogy Parker vallásos ember, az unitáriásoknak nem volt joguk őtet kebelökből kizárni.“ Ezen eljárása miatt egy néhányan kiléptek ekklezsiájából, de azért dr. Clarke hív maradtott meggyőződéséhez. S néhány évvel később a különböző vallásfelekezetek papjait (anglikán, methodista, presbyterián, baptista, katolikus stb.) meghívta, hogy az ő katétrájából hirdessék saját hitelveiket. Ekkor már senki sem ment el hallgatói közül e miatt. Sőt 1885-ben Parkernek a műveiből egy kötetet újból sajtó alá rendezett, és senki sem szólalt fel ellene. Ime az idők, hogy változnak!

Dr. Clarke nem szerette, hogy őtet az unitárius testület e vagy ama pártjához sorozzák! Ő közvetítő volt a kettő között. Az olyan radicalismusban hitt, mely a dolgok mélyére hat; s az olyan conservatismusban, mely mind azt megtartja, a mi méltó a megtartásra. Inkább mérsékelt és kibékítő természetű volt. Dr. Clarkenak irodalmi munkássága bámulatos. Egy kis könyvtár telnék ki művei-

ből. ¹⁾ Ezek között legnevezetesebb a „Ten Great Religions,“ (Tíz nagy vallás), melyben a keleti tanulmányok s kutatások vannak népszerű alakban feldolgozva. Dr. Hale így nyilatkozik róla: „E könyv többet tett, mint bármely más könyv vagy minden könyv együttesen arra nézve, hogy hazánk vallásos népének megmutassa az Isten valódi a t y s á g á t, hogy ő nem hagyta önmagát seholy tanubizonyosság nélkül. Hogyan lehetne Isten olyan kegyetlen, hogy a világnak három negyed részét teljes sötétségben hagyja s csak egy kis keresztény negyednek adjon világoságot. E mű teljes megvilágítása a mester ama szavainak: „Nem azért jöttem, hogy a törvényt eltöröljem, hanem hogy betöltssem.“ Ha egy ember nem is tett volna egyebet életében, mint az embereket arra oktatni, hogy mi a kereszténység teendője, mint dr. Clarke tette, úgy is eleget tett, s boldogul halhatott meg.“ Egyházi beszédei minden héten megjelentek a lapokban s külön kiadásban is. Ezekből a Ker. Magvető 1873. 77. és 1881. év folyamában közölve vannak. Az „Orthodoxia, s annak igazságai s tévelyei“ című második helyen említendő művéből pedig a „Keresztény egyház“ cikk fordított le a Ker. Mgv. 1877-iki folyamában. A „Tíz nagy vallás“ megjelent bengáli nyelven is. Francia és német nyelvre szintén többet lefordítottak. Jellemző, hogy műveit a más vallásfelekezetűek éppen úgy olvassák, mint az unitáriusok. Az unitáriusok nincsenek nagy számmal — mondja Horton lelkész — de létjogosultságok már a dr. Clarke munkálkodása által is igazolva van.

A felhozott művein kívül több lapnak és szemlének rendes dolgozó társa volt. Költeményeket is irt. Sokoldalú ismeretét, teremtő erejét tanúsítja az, hogy 1872-ben egy csillagászati lámpát talált fel, melyre szabadalmat is kapott. Beszédjei s könyvei azért gyako-

¹⁾ „Theodore“ (2 vols) translation of De Wettés. „Specimens of Foreign Literature.“ „The Campaign of 1812.“ in „Life and Military Service of Gen. William Hull.“ „Eleven Weeks in Europe.“ „Memoirs of the Marchioness d'Ossoli.“ „Christian Doctrine of Forgiveness.“ „Christian Doctrine of Prayer.“ „Life of Jesus, a translation from the German of Hase.“ „Orthodoxy: Its Truths and Errors.“ „The Hour which Cometh“ („a volume of Sermons.“) „Steps of Belief.“ „Ten Great Religions.“ „Common Sense in Religion.“ Exotics: „Attempts to Domesticate them.“ „Translation from the German and French „Go up and Higher“ (Sermons). „How to find the Stars.“ „Memorial and Biographical Sketches.“ „Self Culture.“ „Events and Epochs in Religious History.“ Legend of Thomas Didimus.“ „Antislavery Days.“ „Ideas of the Apostle Paul.“ „Vexed Questions in Theology.“ „The Problem of the Fourth Gospel.“ „Hymn-book.“

roltak akkora hatást, hogy könnyen felfoghatók voltak, az értelemhez és szívhez egyiránt szóltak. Egyházi beszédeiben nem csak valóságos, hanem társadalmi kérdésekkel is foglalkozott. Hallgatóit mindenben tájékoztatni, szóval tökélyes emberekké igyekezett nevelni. Papi teendői és irodalmi munkássága mellett az állam s a város ügyeiben is tevékeny részt vett. A Harvard egyetem felügyelő bizottságának is tagja volt. A tiszteletbeli tudori czimet ekkor nyerte, de sohasem használta. Az amerikai Unitárius Társulatnak is volt titkára. Hogy mennyire szerette az unitárius hitelveket, bizonyítja a következő nyilatkozata: „Nagy örömmre szolgál, hogy unitárius vagyok s eleitől fogva ez egyházhoz tartoztam. Életemben sohasem ismertem olyan napot, melyen Isten nem úgy tűnt volna fel nekem, mint A t y a és b a r á t, Krisztus mint tökéletes tanító és testvér, és hogy az életben folytonos haladás van. . . Ha némelykor az élet terének látszott s utam sötétnek, ezért soha sem vádoltam a gondviselést vagy a sorsot. S ezt az unitárius vallásnak köszönöm.“

Szellemi tevékenysége, munka bíró ereje élete végéig megmaradt. Hetvennyolczadik évében születése napján az „Árnyék“ című hangulatelljes költeményt írta. Utolsó egyházi beszédeiben az „Uri imát“ dolgozta fel. Dr. Clarke nem birt erős testalkattal, s még is egészséges volt. Szerénte egészségének titka a következőkben rejlett: „Sohasem sietett nagyon. A test mozgásra mindig nagy gondot fordított. Mindig azon iparkodott, hogy vidám legyen. A szükséges álmot nem vonta meg magától.“

Hogy milyen általános szeretetben és tiszteletben részesült más vallásfelekezetbeliek között is, annak bizonyosságául idézzük dr. Brooks Phillips bostoni episcopalista reformatus jeles hit szónoknak 1888. június 10-én tartott prédikációjának a dr. Clarke jellemzésére vonatkozó részét *) „Ti vagytok a mi levelünk, is m e r v e é s o l v a s v a m i n d e n e m b e r á l t a l“ textusról mondott beszédjét dr. Brooks következőleg végezte bé: „Mégis és mindörökké az egyház nagy keresztény hatalom, és az ur levelei az emberi szívek. Hol keressem erre az illustratiót? Nem szükség ma messze mennem, hogy megtaláljam. Mert predikációm írása közben terjedt el városszerte s jött hozzám a hír, hogy a keresztények egyik legjobb, legnemesebb és legtisztább jellemű férfja, ki sok ideig városunk egyháztörténelmének egy részét alkotta, és több mint egy

*) Christian Register. jun. 28-ki szám 414 l.

egész nemzedéken át képviselte a Krisztus hatalmát a keresztyén életben, e földről egy más hazába költözött. Nem tehetem, hogy ma, e szószekről a szeretet és tisztelet adóját le ne rójjam dr. Clarke Freeman Jakab, a „Tanítványok egyházának“ papja, barátom és lelkésztársam emléke iránt. Mily nagy jelentősége van az ő nevének, Bostonban, negyven év leforgása alatt! A midőn az ő hosszú életére gondolok, megemlékezve, hogy miképpen azonosította magában mind azt, a mi legnemesebb; ha visszagondolok arra, miképpen érezte, mint ifju ember ama nagy szellemi mozgalmat, mely Uj-Angliát lethargiájából felébresztette, s mikép vitte azt a szellemet a távoli nyugatra, hol most is működik: midőn látom, hogy a nemzeti nagy küzdelem napjaiban mint harcos és bölcs tanácsadó mily lelkesen szolgálta, elsőtől utolsóig, a nemzeti ügyet; midőn elgondolom, hogy mily epedve hallgatta a szabadság szózatát ajkairól a rabszolga és a bigott; ha meggondolom, mennyire megvilágították az ő művei nem csak a mi saját hitünket, hanem a más főbb vallásuakét is, és mennyire birta ő, mint senki más közülünk nem birta, a t u r e l e m szép erényét; ha visszagondolok arra, hogy mily sok volt benne Krisztus szelleméből és tulajdonságaiból, s hogy mennyire szerette Krisztust; midőn mindezek emlékezetemben felujlanak az ő halála hírére: a város, az egyház, az ország és a világ üresebbnek és szegényebbnek látszik nekem. Ő a Krisztus egész egyházához tartozott. Általa szólott az ő Mestere mindazokhoz, kiknek fülük volt a hallásra. Különösen élő és állandó levele volt az Isten egyházának Bostonban. Szép és magasztos pillanat az, midőn a város, az egyház, a világ egy bevégzett élet teljességét, mint minő az ővé, összegyűjti, hálát ad azért Istennek és az emlékezet szentélyébe zárja, hogy legyen az hatalom és kijelentés ezután is mindaddig, míg a város, egyház és a világ léteznek. Ha el is költözött ama titokteljes világba, de itt m a r a d o t t ezen a világon, melyet szeretett, mint Isten szózata. Adjunk hálákat a mi égi atyánknak az ő hű szolgálja életiért, munkásságáért, ihletettségiért, az igazi szentért, C l a r k e F r e e m a n J a k a b é r t .“

A megboldogult életrajzát evel bevégezhetném, de nem tehetem, hogy kedves családjánál való szives fogadtatásomat fel ne emlitem. 1883. jan. 24-éről keltezett levelében azt írja: Ön mindig utazott, s annyira el volt foglalva, hogy házamhoz meg se hibattam; de nem akarom, hogy addig eltávozzék, míg nálam együtt nem leszünk. Jan. 26-án legyen szerencsém.“ E nap egyike lesz mindig amerikai utam legszebb emlékeinek. Dr. Clarke gyönyörű lakása —

Boston közelében volt — Jamaica-Plainben. Erre az ebédre több lelkeszt is meghívott. Mintha most is látnám az akkor 73 éves ősz, kedves, mosolygó arcát! Mély tudománya, sokismerete mellett oly egyszerű és szerény volt, mint egy gyermek. Ő a volt az amerikai unitáriusoknak, mint a néhai boldog emlékü Kriza a magyar unitáriusoknak. Tréfásan püspöknek is czimezték. Ebéd után a Ker. Magvető azt a számát, (1873.) melyben egy beszédjét legelőször lefordítottam, átadtam, s kért, hogy olvassak egy néhány sort hogy hallja mikép hangzik magyarul. Műveivel és arczképével, mely becses ereklye íróasztalom felett, megajándékozva búcsut vettem örökre a szabad Amerika e nagy szülöttjétől. Mintha most is érezném meleg kézszorítását, s hallanám búcsu-szavát: *God bless you!* (Isten áldja meg önt.)

KOVÁCS JÁNOS.

FERENCZ JÓZSEF PÜSPÖK LEVELE FELEKEZETKÖZI ÜGYBEN.

Czelder Márton, kecskeméti lelkész Főt. Ferencz József püspök úrhoz felekezetközi ügyben a „Prot. Egyh. és Isk. Lap“-ban és a „Sárospataki Lapok“-ban nyílt levelet intézett, melyre a Főt. úr, a nevezett lapokban a következő levéllel válaszolt:

VÁLASZ NAGYTISZTELETŰ CZELDER MÁRTON ÚR NYÍLT LEVELÉRE.

Nagytiszteletű Czelder Márton, elébb hittérítő, jelenleg kecskeméti lelkész úr egyszerre több lapban s ezek között e becses lapokban is egy nyílt levelet intézett hozzám. Ugyanazon nyílt levelet közvetlen is megküldvén nekem kézírásban, abban a szerencsés helyzetben vagyok, hogy a lapokból kihagyott részleteket is olvashattam. A „Sárospataki Lapok“ tek. szerkesztősége ezeket lényegtelen, személyes jellegű részleteknek mondja nagybecsű szerkesztői megjegyzésében. Magam is azoknak tartom. És így eszemágában sincs azokra is kiterjeszkedni. Csak a félreértés kiküldése végett jegyzek meg annyit, hogy a lapokból kihagyott, személyes jellegű részletek nem az én, hanem a Czelder úr személyére vonatkoznak. Tehát csak ő tartozik köszönettel a szerkesztőségeknek, hogy a kihagyásokkal esetleg megkimélték újabb kellemetlenségektől, melyek Czelder urat egyházi pályáján eddig kísérték, s melyek miatt nem egyszer alkalma volt felkiáltani: „Szomorú az én lelkem mind halálig.“

Annyival kevésbbé veszem tehát számba azt, a mit a tek. szerkesztőségek jónak láttak a Czelder úr nyílt leveléből kihagyni, mert az így is annyi mindenről szól, hogy azt sem tudom tisztán kivenni, hogy felvetett kérdései közül melyikre vár már feleletet. Azzal kezdi nyílt levelét, hogy tisztázni akarja azt a kérdést, hogy az alakuló -- mi úgy tudjuk, hogy már megalakult -- magyar prot. irodalmi társulatban részt vehetnek-e az unitáriusok? E célból hosszas dogmatikai fejtegetésébe bocsátkozik annak, hogy mit hisznek és mit nem hisznek az unitáriusok Krisztusról, az ő istenségéről, az új-szövetségi írásokból stb., mihez képest a conclusio természetesen az, hogy ily

nagy vallási tévelygései miatt az unitáriusoknak nincs helyök a prot. irodalmi társaságban. Hogy miért lettem épen én megtisztelve e tárgyban egy nyílt levéllel -- miután én a kérdés felett nem vitatkoztam -- nem tudom. De ha Czelder úr azt hiszi, hogy ezzel már tisztázta a kérdést, én e hitében egyáltalán megháborítani nem akarom. Csakhogy mindezeket egy vagy más formában előtte már sokan és sokszor elmondották. Tehát semmi újat nem mondott.

De ha nem is új a Czelder úr ítélete az unitárius dogmák felett, van annak egy sajtósága oldala, a mely úgy látszik, arra van szánva, hogy némileg kibékítsen minket elátkozott helyzetünkkel. És ez az, hogy nemcsak „keresztény,” sőt protestáns voltunkat is elismeri, hanem „mint a hadseregnél a guerilla csapatot még szükségeseeknek is tart magának a protestantismusnak az érdekében is.” E szerint hát bennünk is csak van valami haszna a világnak. Sőt e tekintetben az útastást is megkaptuk Czelder úrtól, hogy „csak teljesítsük továbbra is az ellenséget háborgató feladatunkat.”

Miután ily módon Czelder úr az ő evangéliumi álláspontjáról az unitárius dogmák felett bírói ítéletet tartott s az unitarizmus feladatát az ellenség háborgatásában megjelölte, őszinteségünket is kérdéssé teszi; mert szerinte „a Krisztus iránt nem lehet illő tisztelettel viseltetni annak, a ki istenségét tagadja.” Majd az unitarizmusnak a reformáció korában való hódítására hivatkozván, jelzi ennek okát. De egyszersmind figyelmezteti is az unitáriusokat, a kiknek „törekvése iránt — különben — teljes elismeréssel viseltetik,” hogy a hódítás emléke által ne engedjék magokat elragadtatni stb.

Messze vezetne ha én a Czelder Márton úr nyílt levelében felvetett mind eme dogmatikai, philosophiai, historiai kérdésekre válaszolni akarnék. Különben is, úgy látszik, hogy mindazok csak a hangulat ébresztésére voltak szánva s nyílt levelének tulajdonképeni célja nem a magyar prot. irodalmi társaság kérdésének tisztázása volt, nem is az, hogy engem hittani vitára provokáljon, hanem hogy kifejezést adjon ő is annak a stereotyp vádnak, hogy az unitáriusok Magyarországon proselytáskodnak. A hozzám intézett nyílt levélnek tehát csak ez ágára kívánok válaszolni. S mindenekelőtt megjegyzem, hogy e vádat, valóban, már annyiszor és oly sok alakban lobbantották a szemünkre innen is onnan is, hogy végre még belénk verik a missionáriusi hajlamot. Mert a folytonos szidás és gyanúsítás gyakran épen ellenkezőt eredményez, mint a mire szánva volt. S nem példátlan eset, hogy némely tanuló azért veszi el tanulási kedvét, mert szüntelen csak azt hallja, hogy sohasem tanul és semmit se tud.

Nézzünk hát szemébe annak a vádnak.

Még 1879-ben Hódmezővásárhelyt, a hol abban az időben tán egy unitárius lélek se volt, nem hogy hittérítőink legyenek, az evang. egyházból néhányan kiléptek s jelentkeztek nálunk, hogy vegyük be egyházunkba. A mellett, hogy erre a törvény is feljogosít, tekintve különösen azt is, hogy épen azon a környéken magának a protestáns egyháznak kebeléből a nazarenismusban egy teljesen a törvényen kívül álló vallásos testület nőtt ki, azt hittük, hogy igazán keresztényi missiót teljesítünk, sőt részben épen a protestáns egyháznak nyújtunk segédkezet, ha a kötelékéből már kivált tagokat nem engedjük, úgyszólván, elzúlleni, hanem inkább a mi rendezett egyházunk kötelékéhez fűzzük — kérésüket teljesítettük, s bevettük egyházunkba. A kilépetteket mások is követvén, s évről-évre szaporodván az áttértek, gondoskodnunk kellett arról, hogy koronként legalább vallásunk szerinti istenitisztelettartásban részesüljenek. E végre tehát budapesti egyházközségünkhöz csatolván a hódmezővásárhelyieket, annak lelkésze gondozása alá helyeztük. Miután pedig az áttértek folytonos szaporodásával — a mire tagadhatatlanul a ref. egyház szolgáltatta a legnagyobb contingenszt — budapesti lelkészünk se teljesithette a szükséghez képest a lelkészi adminisztrációt: pár évvel ezelőtt, a hívek kérésére és terhére Hódmezővásárhelyt egy segédlelkészi állomást szerveztünk.

Im, ennyiből áll a mi egész hittérítői szereplésünk. Igaz, hogy Hódmezővásárhely után Orosházán, majd Mező-Berényben s legújabbban Polgárdiban jelentékenyebb számmal léptek át egyházunkba — fájdalom — épen a ref. egyházból, a kikről nem mondom, hogy ha mi be nem vettük volna egyházunkba, mind más vallásra tértek vagy épen nazarénusokká lettek volna, hanem azt felemelt fővel s mint Istennek ép úgy felszentelt szolgálója, mint Czelder úr, mondom, hogy mi senkit se csaltunk, senkit se térítettünk át egyházunkból. Állítsanak elő csak egyetlenegy embert azok közül az áttértek közül, a ki azt meri mondani, hogy akár én, akár a hatóságom alatti lelkészek közül valamelyik ámitotta el, beszélte rá és térítette át egyházunkba s én mea culpa, mea maxima culpa-val ismerem el, hogy méltán ér bennünket minden pirotság. De addig engedje meg Czelder úr, hogy személyében egyesítve mindazokat, a kik minket proselytáskodással vádolnak, e vádat visszaütásítsam. Hát az istenért, ki is hiheti el, hogy a mai nyilvánosság mellett és ennyire résen állva ellenünk, rajta ne érték volna valamelyikünket a missionáriuskodáson? Ellenkezőleg én nem egy folyamodást tud-

nék felmutatni tekintélyes ref. egyházközségekből, hol egyesek, hol többek aláírásával, a melyekben arra kérnek, hogy adjak nekik útastítást, hol kell hogy jelentkezzenek, mert unitáriusokká akarnak lenni s unitárius egyházközségeket akarnak alapítani; a mely folyamodásokat azonban én, a hogy kapom, úgy elteszem, mintha nem is láttam volna. És ezt nemcsak a ref. egyház iránti tekintetből, hanem magunkért teszem. Mert abban igazat adok Czelder úrnak, hogy elég gondot adhat nekünk kis egyházunk fentartása; a terjeszkedési vágy tehát — eltekintve minden más figyelemreméltó szempontoktól, egyáltalán nem foglalhat helyet, legalább ez idő szerint, egyházpolitikai programunkban S bizony azoknak is a kik hozzánk átlépnek, főleg ott a Duna és Tiszamentén, százszor is meg kell gondolniok, hogy mit cselekesznek: mert ha csakugyan az egyházi terhek alól való menekülés vágya üzi hozzánk, kétszeresen számom őket; egyszer azért a csalódásért, a mely éri, miután egyházunkban még nagyobb teher hordozása várhat reájok, másodsor azért a megtorlásokért, a melyeknek az elhagyott egyház részéről kiteszik magokat. És ezzel éppen ahhoz a botránykőhöz, az egyházi adóhoz érkeztünk. Próbáljuk egy kissé meghengergetni ezt is. Hátha nem is olyan tömör, a mint kilátszik, s így össze sem zúzhat, még ha egész súlyával ránk eshetnék is. Hátha csak olyan törmelék-féle, a mi könnyen elporlik, ha hengergetni kezdjük. És semmi esetre sem dobhatjuk másra úgy, hogy a mi kezünkhöz is ne ragadjon belőle valami.

Az ellenünk emelt vádnak mások előtt legterhelőbb s reánk nézve legsérelmesebb pontja az, hogy mi a ref. egyház által közelebbről felállított domesztikát, illetve az ezzel járó egyházi adót ha-ználjuk fel térítési eszközül. Miután azonban az áttérések, mint fennebb láttuk, korábbi keletüek a domesztika felállításánál, a vád részben a dolog természeténél fogva magától elesik. De ha ugyancsak fennebbi soraim hitelre találnak, a mire, igaz, senkit se kényszeríthetek; de felteszem, hogy a t. olvasók közt csak lesznek olyanok is, a kik megbiznak őszinteségemben: akkor a vád legfennebb oda redukálódik, hogy befogadunk egyházunkba oly egyéneket is, a kik esetleg az egyházi adó elől menekülnek hozzánk minden meggyőződés nélkül. Esetleg mondám, mert nem lehet az ember tettei felett oly könnyen pálczát törni, különösen a lelkiismereti dolgokban. Lám, mikor én 1875-ben szerencsés voltam éppen Kecskeméten megfordulni, s ott több tisztos és derék polgár tudakozódására jeleztem vallásunknak éppen az Istent illető főbb pontjait, nem egy akadott

közöttük, a kik úgy nyilatkoztak, hogy hiszen így ők is unitáriusok. S erre még számos hasonló példát tudnék felhozni. Szerencsére Kecskeméten, tudtommal legalább, nincs egy unitárius is, mert még abba a gyanuba esném, hogy tán 1875-ben én térítettem át hozzánk. De hát annyit ez még is mutat, hogy az a mai szentháromság - egy Isten nem sokat különbözik az unitáriusok egy személyü Istenétől. S ha nem lennének egymás iránt annyira elfogúlva és nem a historiai mult válaszfalán keresztül néznének egymásra, még könnyen egymásra is ismernének. Bocsásson meg Czelder úr, de én alig hiszem, hogy saját maga is, ha történetesen nem reformátusnak, hanem unitáriusnak született volna, kétségbe esnék a miatt, hogy nem látja a Krisztust az Isten trónjában ülni, hanem csak a körül állani, tán a legközelebben a menny- és földurához, de csak más nagy szellemek társaságában, a kiket ő ott épúgy testvéreinek ismer, mint a hogy a földön egykor testvéreinek ismert minden embert, még a bűnös publikánust is. Megengedve különben azt is, hogy az áttértek között csakugyan lehetnek olyanok is, a kik tisztán csak az egyházi adó elől keresnek nálunk menedéket: vajjon a vád egész súlyával csak reánk nehezedik-e, a kik helyet adunk ily menekülőknak, s nem jut-e valami belőle magára az okra is, mely a menekülés vágyát szülte? A népnek is megvan a maga philosophiája, a melynek néha még a bibliával kezünkben is nehéz ellene állani. Nem ritka eset, például itt közöttünk, hogy a köznépnél a nő férje vallására megy át vagy megfordítva. Miért? Csupán csak azért, hogy ne fizessek két papnak a képét. Nem is említve a vallásváltozásnál gyakran előforduló más hasonló, bizony nem valami idealis és moralis okokat, a melyekért azonban csak az illetők lehetnek felelősök az ő lelkiismeretöknek, a felhozott esetben is, mind mondhatjuk az illetőnek, hogy hát egy kalangya búzáért el tudja hagyni a maga vallását! Azt meg nem téríti senki. De az átvevő lelkészt sem tesszük a rajta kívül álló okért felelőssé. Én teljesen tudom méltányolni a ref. egyház domesztikájának nagy és üdvös feladatát. Lelkem egész őszinteségével kívánom annak minél erősebb kifejlődését. De, ha azt gondolják, hogy ez a legfőbb ok, a miért az újabb időben hiveik közül többen átléptek hozzánk vagy más egyházba, mert mennek biz' azok a katolikus, sőt, a mint ép a napokban hallám, közelebről még a gör. egyházba is többen áttértek, akkor ne csak minket hibáztassanak, hanem a hibának egy kis részét legalább vegyék át magukra is. Mert annyit mondható, épen a fennebb említett folyamodások alapján, hogy ha csak fele is igaz annak, a mi

azokban az egyházi adó kiróására és felhajtására nézve elő van adva, bizony ez egy oly seb lesz a ref. egyház testén, a mely hovatovább mindinkább fog vérzeni. Tán az eljárás körül van valami hiba, a mi annyivalinkább figyelembe lenne veendő, nehogy a miatt maga az intézmény is veszélyeztessék. És itt megjegyzem azt is, hogy a domesztikát még 1853-ban felállítottuk volt mi is. Az első évben befolyt csaknem az utolsó krajczárig. A második évben már csak fele jött be. Pedig nem is tisztán csak személyi kötelezettség volt, hanem, tekintettel a szegénységre, ezeknek terhét a gyülekezet közpénztárára tettük. A harmadik évben aztán önkéntes megváltásra vittük át, és így realizáltuk az eszmét, mert meggyőződünk arról, hogy az illetékek évenkénti felbajtása minél tovább több nehézségbe fog ütközni. Mert végre is az egyház nem helyezkedhetik teljesen egy állam álláspontjára, s a maga céljai megvalósítására nem használhatja mindazon eszközöket, a melyeket ez használ.

Még csak egyet. Nem veszik-e észre Czelder úr és társai, hogy a mikor folytonosan minket akarnak ütni híveik áttéréséért, tulajdonképen magukat verik. Hiszen, ha az unitáriusok oly könnyen üzhetik községeikben a hittérítést, ez illető lelkészeiknek szolgálna szegénységi bizonyítványúl. S ha csak úgy maradnak meg híveik az egyházban, ha más egyház kaput zár előttök, ez annak a hitszilárd-ságnak a rovására esik, a melyre Czelder úr is hivatkozik. Végre midőn ingyenélő söpredékek nevezik a hozzánk áttérteket, vajjon a mi egyházunkat bélyegzik-e meg, a mely még alig tette rájuk nevelő kezét, vagy saját egyházukat, a melyben f-lnőttek? Általában mielőtt annyira nekünk esnének, jó lesz megvizsgálni, ha nincs-e otthon is valami baj?!

Ezekből megítélheti bárki, hogy mi alapja lehet a szóban levő vádnak, hogy mi a ref. egyház kerítései közé törtünk s egyházi adó-jukat használjuk fel híveik áttérítésére. Hiszen, ha ebben csak egy mákszemnyi igazság lenne, akkor nem 3—400-at, hanem legalább ugyanannyi ezeret kereshetnének híveik közül egyházunkban s alig lenne hitközségük, a melyben ne proselytáskodhassunk. De ez eddig sem volt kenyerünk s ezután sem lesz. Mi mindenik egyházzal bé-kességben akarunk élni, mert tudjuk, hogy mindenik lelki szükség-et pótol. Hasonló elismerést várunk magunkra nézve is. Legkevésbbé gondolunk pedig arra, hogy épen a ref. egyházzal kezdjünk egy áldatlan harcot, melytől, a mint érintettem is, inkább a mult his-torikai emlékei, mint a jelenkor vallásos eszméi választanak el. S

megnyugtatónkra szolgál, hogy a ref. egyház is nem egyetemlegesen, hanem csak egyes tagjaiban fordult annyira ellenünk.

A mi már budapesti lelkészünk, t. Derzsi Károly úrnak ama k.-hódosi emberek áttérítési ügyében követett eljárását illeti, a mint erről nevezett lelkészünktől kért felvilágosítás s ezzel együtt bemutatott hivatalos iratokból meggyőződtem, a tényállás következő: Igaz, hogy a szóban levő k.-hódosiakat levelben való jelentkezéssel vette be egyházunkba. Igaz, hogy kilépésükre nem fogadta el az illető ref. lelkész úr jelentését s azt kívánta, hogy ők maguk jelentkezzenek. De hogy mi módon? Erre nézve legyen szabad ez ügyben folyó évi szeptember 28-ról 620-ik szám alatt tett átiratából, a következőket idéznem: „Sziveskedjék az illetőknek tudtára adni, hogy irjanak hozzám, felfejtve, hogy ez s meg ez okból stb. ki- vagyis visszatérni kívánnak, s miután a távolság és anyagi viszonyaik miatt a törvénynek eleget nem tehetnek, kérjék, hogy e nyilatkozatokat így is vegyem — kivételesen — tudásul s az elbocsátó bizonyítványt hozzájuk küldjem el. Nagyon helyes lesz, ha nagytiszteletűséged e kérvényt a személyazonosság biztosítása tekintetéből hitelesíti vagyis aláírja s pecsétjével ellátja. Erre én kiadom az elbocsátót, ők is célt érnek s remélem az én méltányosságom is elismeretik.“ Azt hiszem, hogy ez a dolgot egészen más színben tünteti fel, mint a hogy azt Czelder úr előadni sziveskedett. Nem is kívánom a kettő közötti különbséget feltüntetni. A ki akarja, megérti s belátja, hogy a kérdéselt egyének teljességgel nem zártak el attól, hogy személyes jelentkezés nélkül is vissza ne térhessenek a ref. egyházba, s eddig, ha akarták, vissza is térhettek. Abba sem bocsátkozom bele, hogy melyikök áll törvényes alapon: lelkészünk-e az ő eljárásával vagy Czelder úr az ő tanácsával. A ki a törvényt kezébe veszi, erről is meggyőződést szerezhet magának. Csak annyit jegyzek meg, hogy ha a Czelder úr tanácsa törvényvé válnék s annak, ki valamelyik egyházból ki akar lépni, nem saját lelkészénél kellene jelentkezni, hanem elég lenne azon egyház lelkésze előtt megjelennie, a hová be akar lépni, ez aztán csak átírná a másik egyház lelkészének, hogy N. N. nálam jelentkezett, hogy eddigi vallását elhagyja, egyházunkba kíván bevételni s én be is vettem, szolgáljon néked tudomásul: nem tudom, melyik egyház veszítene többet? Részemről, ha ezt törvénynyé tudja emeltetni Czelder úr, én egész készséggel belenyugszom.

Ezzel végére jutottam válaszomnak. Sokáig haboztam, hogy egyáltalában válaszoljak-e vagy nem? Mert, a mint előre is jelez-

tem, nehezen tudtam kivenni s most sem vagyok egészen tisztában vele, hogy Czelder úr a Prot. Irod. Társaság kérdésében, vagy hitvitatkozás czéljából, vagy végre azért intézte-e hozzám nyílt levelét, hogy vádoljon? Az elsón már túl vagyunk. A másodiknak csak úgy lenne eredménye, ha az, a ki hív, így szól: „jer, keressük együtt az igazságot.“ De a ki az' hiszi, hogy ő annak teljes birtokában van s engem szóhoz sem enged jutni, azzal szemben kénytelen vagyok hallgatni. A mi végre a vádat illeti, azt könnyű elhallgatni annak, a kinek nyugodt a lelkiismerete. Ez volt egyik oka, hogy eddig sem vettem miatta tollat a kezembe. Most sem azért tettem, hogy mentséget keressek, mert erre nincs szükségünk. De jónak láttam annyi kibívás után legalább ezeket elmondani. S tettem ezt nem mint az unitáriusok püspöke, hanem mint ez egyház egyik tagja. A kinek a püspökkel van dolga, sziveskedjék hivatalosan megtalálni, s én, a mi ügykörömbe esik, készséggel szolgálok. Tisztán és világosan szóltam. Ha ítéletre vagyok méltó, ítéljenek el engemet, s ne egyházamat. Bocsánat a hosszadalmasságért. Kijelentem, hogy én nem kívánom ez ügyet tovább bolygatni, minélfogva a viszonválásra vagy esetleg újabb megtámadtatásokra se szándékoszom a b. lapok t. olvasó közönségét fárasztani.

Kolozsvátt, 1888. november 6.

FERENCZ JÓZSEF,
unitárius püspök.

PÁRISI LEVÉL.

PÁRIS, 1888. nov.

(Szabadelvü prot. papok értekezlete Nimesben, az orthodoxoké Viganban. A társadalmi kérdések tanulmányozására alakult társulat közgyűlése. A halottak: Colani és Bordier.)

Szerkesztő Ur!

Mióta a reformált egyházban a szabadelvűek és orthodoxok az 1872-iki zsinat határozata következtében, mely egy kötelező hitvallás aláírását kívánta, külön szokadtak, külön papi értekezleteket is tartanak. Ez évben mindkét értekezellet egy időben s egymáshoz nagyon közel fekvő városban tartatott: a szabadelvűkké Nimes-ben s az orthodoxoké Viganban, Gard megyében. E szakatlan ténynek az volt az oka, hogy a szabadelvűek és az orthodoxok october hóban tartott gyűléseiken vallási és társadalmi szempontból fontos kérdéseket vitattak.

A szabadelvűek értekezletén mindenek előtt az került tárgyalás alá, hogy a bibliából egy külön kiadás rendeztessék a családok használatára. E kérdés nem most merült fel először a papi értekezleten. Már régóta foglalkoznak azzal, ha vajjon szükséges-e, helyes-e a bibliát a maga egészében adni mindenek számára, minthogy az ószövetségben sok oly hely van, mely a tanulatlan olvasót kevésbé érdekelheti és sok oly elbeszélés, mely az olvasók bizonyos körére éppen veszedelmes lehet. A mult évi értekezellet végre aztán kitűzte a kérdést a jelen évre megvitatásra. E kényes tárgy eléterjesztését Piepenburg, strassburgi lelkész vállalta magára. S hogy csakugyan nem könnyű dolog a bibliából a kiválogatást éppen a jelzett czélra eszközölni, mutatja az, hogy az előadó, ki pedig egyike legtudományosabb és vallásosabb embereinknek, a kérdést nem oldotta meg egész határozottsággal. Kettős indítványt tett a társulatra bizva a választást, az egyik ajánlata: kihagyni mindazokat a helyeket, melyek legenda-szerűek, és azokat az elbeszéléseket, melyek kezdetleges, durva erkölcsökről szólnak és kihagyni azokat a helyeket is,

melyek csak szabályokra vonatkoznak, egy szóval mindazt, a mi nem épületes. Ez esetben nagyon kevés maradna meg az egész ó-szövetségből. Vagy pedig megtartani, a mi legendászerű és csak a törvényeket, szabályokat, genealogiákat és azokat a helyeket törölni, melyek durva naturalismust tartalmaznak. A fölolvastást nagyon élénk és érdekes felszólalás követte, de nem sok eredménnyel. Némelyek védték a biblia egészségének fentartását; mások meg abban a nézetben voltak, hogy csak bizonyos fejezeteket kell kihagyni, azokat, melyek törvényeket, s különösen ideiglenes érvényű zsidó nomenclaturákat foglalnak magukban. A gyűlés egy bizottságot nevezett ki a kérdésnek még bővebb tanulmányozására. Az én véleményem, hogy ez a kérdés legalább részben meg van oldva a Schweitzban Glarusban tartott értekezletek munkálata, főleg pedig ama szép és kitűnő munka által, melyet Hollandiában Oort, Hooykaas és Kuenen irtak s francia nyelvre Chavanes és Van Hamel fordítottak le. Igaz, hogy e mű kissé hosszú és lehetne rajta rövidíteni. De különben nagyon világos, nagyon gyakorlati, melynek magyarázatait minden olvasó megértheti. *)

A papi értekeztet másik tárgya az ifjusági keresztény egyesületek kérdése volt. E tárgy igen fontos. Ugyanis a körül forog, hogy az ifjuságnak az anyagi élet örvényeiben eszköz nyújtassék arra nézve, hogy a rossz példák és rossz tanácsok csábítása alól magát kivonja, s a szellemnek, a léleknek, az erkölcsi életnek éljen. A fölolvadó, igen szép dolgokat beszélt és jó irányt jelölt meg a teljesítendő munkára. Azonban mindenkit meglepett, hogy fölolvadó a czimben nem helyeselte a „keresztény jelzőt.“ Valószínű, hogy őt erre az a sajnálandó visszaélés vezette, melyet a „keresztény“ szóval az orthodoxok elkövetnek. **)

Ugy hiszem azonban, a „keresztény“ jelzőt a szerző se kifogásolná abban az értelemben, mely a szónak valódi jelentése. Az

*) T. levelezőnk véleményében teljesen osztozunk, midőn a felvetett kérdés megoldásánál egy oly műre hivatkozik, mely a bibliát észszerűen fogja fel, de a legendaris elemet nem kívánja abból eltávolítani, hanem mint oly elbeszéléseket, melyek nem történelmi voltak mellett is vallásos igazságokat rejtenek magukban „a vallási és erkölcsi érzéknek egészséges és kellemes eledel nyújtására“ fentartani. (The Bible for Young People by dr. H. Oort and dr. I. Hooykaas, with the assistance of dr. A. Kuenen, Prof. of theology at Leiden. Preface. 4. 12. p. p.) Ez a mi álláspontunk is, melynek nem most adunk először kifejezést.

**) Éppen mint nálunk.

Szerk.

Szerk.

értekezlet következő gyűlésein belső ügyek intézésével foglalkozott, melyeket azonban mellőzök, minthogy az olvasót kevésbé érdekelnék. Az összejövetel alkalmával prédikációk is tartattak, melyek közül a nagyszámu hallgatóságra mély hatást gyakorolt különösen Roberty lyoni pap beszéde arról a tárgyról, hogy az igazságot sok küzdelem és áldozat árán kell megvenni.

Ugyanabban az időben, midőn a szabadelvű papok Nimes-ben gyűléseztek, jöttek össze az orthodoxok Viganban, Nimestől nem messze fekvő helységben. Az orthodoxok értekezletének első tárgya volt a megengesztelés tana, Bois-tól, a montauban-i theol. fakultás dékánjától előterjesztve. Bois tanár a kérdést egészen orthodox felfogással tárgyalta, de sietek hozzá tenni, hogy az ő orthodoxyája mégis alkalmazkodni ohajt „a modern lelkiismeret kívánalmaihoz.“

A montauban-i tanár a megengesztelés tanát nagyon sajátos módon a solidaritás ténye által magyarázta: az emberek együvé tartozók lévén Ádámban, együvé tartoznak a Krisztusban is. Krisztus inkább belépett a solidaritásba, mint bárki más. Mert ő azt akarta, hogy együvé tartozó legyen a szenvedésben és halálban, a vétek következményeiben. Ő annyira felvette „mi ügyünket, hogy a magáévá tette. . . . Ime, ez a montaubani tanár tétele. Nem akarom az ő eszméit bírálni, de nem tehetem mégis, hogy ki ne fejezzem, hogy magyarázatának átlátszó volta mellett is, ez a tárgy nagyon homályos, nem sokat bizonyított, és semmit meg nem magyarázott. Azt akarta, hogy az eszmét megtartva módosítsa a régi felfogást, de ez által nem tette elfogadhatóbbá. Hogyan lehetett Jézus Krisztus, az igazságos, solidaris a mi vétkeiségünkben? kérdezi a felolvasó. És erre azt feleli: „Ez egy oly nagy titok, melynek teljes felfogásáról még álmodni se lehet e földön.“ Ez nagyon könnyű felelet, de a kérdést semmivel sem viszi előbbre. És Bois tanár a helyett, hogy érvekkel állana elé, összehasonlításokat tesz, a nélkül, hogy észrevenné, hogy ezek az összehasonlíások semmit sem adnak az ő tételéhez, sőt nem is állhatnak meg arra a dologra nézve, mely itt kérdésben van. Ilyen hasonlata például a fia vétkeiért szenvedő atya, ki annál inkább szenved, minél inkább szereti gyermekét. Mi összeköttetése van ennek a megengesztelés eszméjével? És ismét, egy nép igazságtalanságai miatt bekövetkezett háború sok ártatlant sújt, a kiknek oly hibák miatt kell szenvedniök, melyeket nem ők követtek el. Ez igaz, de mi összefüggésben van ez a megengesztelés egyházi tanával, én felfogni nem tudom. A

felolvasó munkájában, s következőleg tanában két dolog össze van zavarva, melyeket ugyanazonosokká tenni nem lehet: az emberek solidaritása és a megengesztelés. Kétségtelenül egy társaságnak különböző tagjai gyakran szenvednek, bármily ártatlanok is, mások által elkövetett hibákért, de nem történetesen van-e az úgy, hogy a vétkesek helyett az ártatlanoknak kell lakolniok? Ámde a megengesztelés tana szerint, úgy a mint e tant az orthodoxok felfogják, az éppen egy ártatlan, ki a vétkesekért a szó betűszerinti értelmében bűnhődik, ki ő helyettük büntettetik és az ítélő bíró e helyettesítést elfogadja. Avagy nem más dolog-e ez, mint a solidaritás, e szót rendesen elfogadott értelmében véve? Röviden Bois tanár munkája a megengesztelés annyiszor tárgyalt kérdését nem világította meg; állításaihoz sok szó fér, de mindemellett is figyelmet érdemel. És pedig azért, mert felolvasása azt mutatja, hogy az orthodoxok már nem találják kielégítőnek a vér által való megengesztelés régi fogalmát. Az ő lelkiismeretüknek vannak kiválalmaik, melyeket kielégíteni próbálnak oly magyarázatokkal, melyekbe jó adag spiritualismus van bévive. Lehet, hogy Bois ur kísérlete őket nyomra vezet. Lehet, hogy igazságot fedeznek fel azon a mezőn, melyre Bois ur vezette. De annyi bizonyos, hogy a mikor ez az igazság előttük tisztának is fog látszani, akkor is élni fog a megengesztelés orthodox tana annak védői szellemében. Ők már annyi eléhaladást tettek e tekintetben, hogy nem kell kétségeskedniök az iránt, hogy ennek teljességét megláthatják. — A Viganban tartott értekezlet másik tárgya a segélyezés szervezete kérdésének vagyis a munkás szeretetnek volt szentelve. Ez alaposan tanulmányozott kérdés élénk érdeklődést keltett a hallgatóságban. A felolvasó rendre vizsgálta a szegénység különböző okait és jelezte, hogy mit kell tenni azokkal az okokkal szembe, melyeket a következőleg számított fel: a betegség, — a munkától való megfosztás, — gondatlanság restség, rossz magaviselet, jövedelem elégtelensége. Felolvasó, hogy a szeretet munkájának annál inkább meglátszassék a hatása, a társulatban működést ajánlja. Itt is tartattak prédikációk, s ki kell emelnem a Doumergueét, ki a montaubani theologiai facultáson az egyháztörténelem tanára. Jól megjegyzendő, hogy a hallgatóság egészen orthodox és a papok is, a kik jelen vannak, mind orthodoxok. A legszükebb és türelmetlenebb felfogását adta az egyháznak. Szerint az egyház azoknak a gyülekezete, kik egy és ugyanazon szoroson megállított hitvallást vallanak. Ez a meghatározás a jelen volt néhány szabadelvű lelkészt nagyon megbotránkozttatta. Egy orthodox pap ezt írta

e beszédről: „Doumergue ur chauvinistikus egyházi férfiú, ki az ő egyháza számlájára a katolikus theoriáját írta az egységnek és szentségnek. Valóban kínos volt hallani e szenvedélyes apologiát, melyet a szónok egy nagy közönség lelki táplálékaul ajánlott az evangelium helyett.“ Az orthodoxok gyakran szemére vetik a szabadelvűeknek, hogy közöttük nem mindí: van összhang, de ugy látszik, hogy a kötelező confessio mellett is, közöttük is vannak különbségek, sőt huzavonák.

Fennebb már röviden mondtam, hogy miért tartották az orthodoxok és liberalisok egy időben gyűléseiket. Itt részletesbben meg kell mondanom. A mult évben felmerült egy általánosabb jellegű társulat eszméje a társadalmi kérdések tanulmányozására, és hogy ez iránt felhívás intéztessék orthodoxokhoz és liberalisokhoz. Ez eszme figyelmet keltett, kétségtelenül azért, mert mindenki kitünőnek találta. A megbizottak ennek következtében ez évi oct. 18-ára általános gyűlést hívtak össze Nimesba. S örömmel kell feljegyezmem, hogy itt a testvéri egyesülés oly példáját láttuk, mint azokban a szép napokban, mikor a zsinat még nem emelt volt válaszfalakat az orthodoxok és liberalisok között. Fallot lelkész „A protestantismus és socialismus“-ról remek tanulmányt olvasott fel. Fallot, ki Párisban a közerkölcsiség emelésére alakult egylet fáradhatlan apostola, a meggyőződés és buzgóság embere s birja a szó hatalmát, melylyel hallgatóit elragadja. Kitünően írott tanulmányában eléadta a kérdés történelmét és aztán annak a szükségességét mutatta meg, hogy a protestantismusnak hallatni kell szavát és javasolni azokat az orvosszereket, melyeket a társadalmi nyomorok enyhítésére ajánlhat, s késedelem nélkül munkához látni az alkalmazásban. Nem kísértem meg e munka elemzését, mert az messze vezetne. Csak azt említem meg, hogy arra érdekes vita következett, főleg ama nézeteket illetőleg, melyek némelyek előtt kissé socialistikusoknak tündek fel. Kifogásolták azt is, hogy a munkás igen eszményitve van az ő felfogásában és hogy igen sötét színekkel festi valóságos helyzetét. De e nézet eltérések mellett is mind az orthodoxok, mind a liberalisok elismeréssel adóztak Fallot ur lelkiismeretes és meleg hangú művének.

Egy másik nem kevésbé figyelemreméltó felolvasás volt Gide, párisi tanáré, a szegénység kérdéséről és különösön a lelkésznek a társadalmi kérdésekben való szerepéről. E munka a szegénység felsorolt tényeivel élénk benyomást tett a hallgatóságra. Elijesztő statistikát adott a szegénység-okozta bünökről. Franciaországban e

miatt évenként 170,000 egyén kerül börtönbe és ennek fele három év alatt ugyanazon bűnbe esik vissza. E visszaesés okául főleg a pálinkát állítja, aztán a lakások drágaságát, a hitelbe való vásárlást, a tunyaságot és kóborlást. Következésképp megjelöli azokat az orvosszereket, melyek a physikai és erkölcsi nyomort kevesbithetik: az együtt ható társulatokat, munkás lakások építését, a kölcsönös hiteltre alapított pénzüzeteket, földmives egyesületeket, a munkásoknak a jövedelemben való aránylagos részesítését stb. A lelkész szerepét vizsgálva, melyet e társadalmi kérdésekben kell betölteni, úgy látja, hogy nem szabad magát távol tartania oly kérdésektől, melyek bizonyára a jelenkor legnagyobb kérdései. Föltünteti, hogy a lelkész akárhányszor közrejáruhat a jó eredmény létrehozásához a gazdagokra való befolyása által, kik gyakran közönyösök a szegények nyomorai iránt, és a szegényeknek adandó jó tanácsai által, melyek érzékeny és felizgatott szívüket csillapíthatják.

Az utolsó ülés kizárólag a társadalmi kérdések tanulmányozására való társulat megalakításával foglalkozott, minthogy eddig még nem volt formászerűleg megalakítva. Megvitattattak az alapszabályok és egy 24 tagból álló bizottság neveztetett ki a különböző egyházak tagjaiból: reformátusok, lutheranusok és independensek közül. Ez valódi egyesülete a protestansoknak hitvallásra való tekintet nélkül. S így a jelen évi oct. 18-ika szép és jó napot jelez a francia protestantismusra nézve. Sokan egy új korszak kezdetének tekintik e napot és nem csupán a béke szempontjából, hanem abból a szempontból is, hogy más tekintetben is közeledésre vezet. A magam részéről azonban azt hiszem, hogy a kik ily szép dolgokról álmodnak, nagyon fognak csalódni. Mihelyt az egyház és dogma kérdéséről lesz szó, vége lened az összhangnak. Hogy egyebet nem említek, egy orthodox lelkész, a ki pedig a mérsékeltettek közül való, egy szabadelvű papnak az egyesülés érdekében mindjárt a gyűlés után írott levelére, ezt írja lapjukban: „sajnáljuk a szakadást, mint szerencsétlenséget, de nem tekintjük azt hibának; az a bölcsesség és béke ténye volt, sőt mondhatnók, a szereteté. E szakadásnak végbe kellett menni, mert az igazság és a dolgok ereje hozta magával. A reformáltak két ágának egy egyházi testületbe való egyesülése ez idő szerint lehetetlenség volna.“ Így vélekedik egy mérsékelt orthodox lelkész, ki pedig a liberalisoknak barátja, s mit mondhatnak a tulzó orthodoxok? Még távol vagyunk attól, hogy dogmai téren egyesüljünk. De nem lehet tagadni, hogy a társadalmi kérdések tanulmányozásának alakult társulat örvendetes jel mind-

azok a nézve, kiknek az igazság és testvériség szívükön fekszik. Ez a hevesség csendesülésének a jele. Tíz év óta bárminő egyesülés lehetetlen volt az orthodoxok és liberalisok közt; az orthodoxok nem akartak semmit közösen mivelní a liberalisokkal, még nem-egyházi dolgokban sem.

A francia protestánsok közelebről nagy veszteségeket szenvedtek. Colani, a ki még szelleme teljes erejében volt, hirtelen meghalt. 1824-ben született Lemében, hol atyja — ki Sweitzből származott — pap volt. Colani Németországban kezdett tanulni s Strassburgban végezett. Itt az egyetemen 23 éves korában Straussnak „Jézus élete“ című művéről irt tanulmányával pályadíjat nyert. 1850-ben Schéererrel együtt alapította a „Revue de theologie et de philosophie chrétienne“-t, mely a theologiai kritikai tanulmányoknak Franciaországban oly lendületet adott, hogy azon a téren a legszebb eredményeket láthattuk. E Szemle Franciaországon kívül is ismeretes volt. Colani, mint strassburgi pap és tanár nagy vonzerőt gyakorolt a hallgatóságra és tanítványokra. 1857-től 1860-ig megjelent beszédei (két kötet) több idegen nyelvre lefordítottak. Ezeknél jobb egyh.-beszédék francia nyelven nem jelentek meg. Már számos kiadást értek, de mindig oly gyorsan kapkodták el, hogy ma nagyon nehéz, csaknem lehetetlen belőlük egyetlen példányt is kapni. Gyakorlatibb és egyszersmind emelkedettebb egyh.-beszédeket, melyek köztelenebbül ragadnák meg a lelkiismeretet, nem ismerék a Colaniénál. Az 1870-ki háború után Colani elhagyta Elzászt és ipari vállalatokhoz fogott. De az eff-le munka nem talált az ő speculativ szelleméhez s ő egész vagyonát elvesztette. Aztán Párisba jött és itt élt mint újságíró, előkelő helyet foglalva el nem csupán politikai, hanem kritikai munkáival is, melyek közül némelyik rendkívüli feltűnést keltett.

Colanival csaknem egy időben vesztette el a francia protestantismus egyik legnevezetesebb íróját, egy oly tudós író, hogy aggodva kell kérdeznünk, ki fogja az ő helyét pótolni. Bordier Henri 1817-ben született Párisban. Egyszerre hallgatta a jogi tanfolyamot és a kézirat-isme tanfolyamát. Aztán levéltáros lett a nemzeti archívumban. Számos művei közül némelyekkel nagy sikert ért el s azok többször újra nyomattak, mint Franciaország történelme, melyet Charton E. közreműködésével dolgozott. De mindezek felett a protestantismus történelme körüli részletes kutatásaival és felfedezéseivel szerzett nagy érdemet. Ezekből születtek azok az

érdekes művek a St. Barthélemy-éjéről, melyről kezében okmányokkal mutatja meg, hogy az előre tervezve volt, a huguenottákról, kiknek történelme annyira tanulságos a 16- és 17-ik százév történelmét illetőleg. De az ő elévülhetlen dicsősége kétségtelenül „A francia protestánsok történelmé“-nek második kiadása, a melynek közlésében a hatodik kötetig jött le, mikor meghalt. E kiadás csaknem két akkora terjedelmű, mint az első. Elszomorodva kérdezzük, ki fogja a Bordier művét folytatni tudni; kinek lesz annyi tanultsága és türelme, hogy a munkát tovább folytassa? Nem tudom, hogy mi bámulandó e kitünő tudósban inkább, az-e, hogy oly méltó utóda volt a bátor huguenottáknak, vagy hogy lelkiismerete oly szilárdon állott a valóban szabadelvű és keresztény elvek mellett, vagy pedig az a kedves modor, melylyel lebilincselte, s ama kitünő szellemiség melylyel elragadott. Mint a francia protestánsok történelmében dolgozó társnak szerencsém volt vele gyakran érintkezni, minek kedves emlékeit mindig megőrzendem szívemben.

CHARRUAUD D.

IRODALMI ÉRTESITŐ.

Az ember kötelességei és jogai. *Marion Henri* után *Péterfi Dénes*.

Szerkesztő társamtól közelebről egy munka jelent meg a fenti czim alatt. Annál a közeli viszonytól fogva, melyben egymással állunk, bármennyire óhajtanám is, nem bocsátkozhatom ismertetésbe. De a könyv értékére nézve közöljük itt a „K o l o z s v á r“ 282-ik számában megjelent következő szakavatott tollal irt ismertetést:

Az ember kötelességei és jogai.

Marion Henri után *Péterfi Dénes*.

Az abstract philosophiai moral a tudomány-, a keresztény erkölcsen a vallás szolgálatában áll. Mindkettő századok óta munkál gazdag irodalmával az emberiség javításán. De az erkölcsi elveknek az élet minden viszonyaiban való alkalmazása még nem vált az embereknek vérévé. Sokakat a vallásos félelem, többeket a társadalmi szokások szabályoznak gondolkozásukban és tetteikben. S vajjon a gonoszságra való hajlam tömeges és veszélyes nyilvánulásait nem a büntető törvénykönyv fékezi-e inkább, mint a transcendentális philosophia melegség nélküli átsugárzásai? Pedig az emberiség javának arra kell törekedni, hogy az erkölcsi törvények erősebbeké váljanak az irott törvényeknél, elérjék a természeti törvények erejét, a melyek nem ösztönöznek, se nem korlátoznak, hanem uralkodnak. A családban az ösztön helyét eszméknek, a társadalomban a hiúságét nemes ambícióknak kell elfoglalniok. A kötelesség fogalmának fölül kell emelkednie a parancs fogalmán. A szeretetnek meg kell tisztulnia az önérdék salakjától. Kölesönös tisztelet és megbecsülés illik az erkölcsi lényhez, melyet az irigység, rágalom és káröröm kivetkőztet azon eszményi típusból, melyet a nemes tulajdonságokból alkotott emberről formáltunk magunknak. A családi és társadalmi kötelmek tiszta felfogása, önkéntes és becsületes betöltése teszi az együttélést kellemessé és a földi létet boldogság honává.

Az erkölcsi és polgári szabadság legbecsesebb kincse az emberiségnek. A legdicsebb áldozatokat azért hozták legjobbjaink. Ezért kárpótlásul semmit se vehetünk és semmit se adhatunk, a mi azzal egyenértékű lenne. Az ezért való küzdelem az embernek legszentebb joga és kötelessége. Az egyéni jog és kötelesség azonban a népjog fogalmát van bivatva kitölteni s ez uton az emberiség javának szolgálatára lenni.

Munkában és pihenésben, háboruban és békében, életben és halálban egyformán erkölcsi elveknek hódolni: ime a gyakorlati morálnak tökéletes eredményei!

Ilyenszerű benyomásokkal tesszük le kezünkől azon kis füzetet, a melynek czimét e sorok fölé irtuk. Kedves kötelességet teljesítünk, midőn a figyel-

met egy ily vonzó, kellemes és tanulságos olvasmányra hívjuk fel, mely a gyökörlati erkölccsannal hazai alkotmányunk sarkalatos elveit oly szerencsésen hozza szervi kapcsolatba, hogy annak olvasása a hazafias szellem intensivitását, a polgári kötelmek megneemesítését hathatósan előmozdítja. Az előrebocsátott általános elvek ethikai alapot nyújtanak az ember legkülönbözőbb viszonyainak, jogainak és köteleseégeinek kifejtéséhez a családban, társadalomban, állami életben, önmaga, a természet és isten iránt. Ugyanazon alapon világítja meg az állam szervezetét, a törvényhozó, végrehajtó és bírói hatalom körét s a polgárságnak ezekhez való viszonyát.

Nemes erkölcsi irány, meleg hazafias szellem ébresztésére alkalmasabb könyvet alig mutat fel irodalmunk, melynek a tartalma, viszonyainkhoz való alkalmazása és választékos irányánál fogva egyaránt gyarapodására szolgál s érdemes arra, hogy mentől szélesebb körben olvastassék s egyetlen ifjusági és népkönyvtárunkból se hiányozzék.

— a. — cz.

Evangeliumi lelkészi tár. Ünnepi és közönséges egyházi beszédek. Szerkeszti és kiadja Czelder Márton kecskeméti lelkész. Az eddigi füzetek helyett most az egész évi anyag egy jókora nagyságú kötetben jelent meg (408 lap,) mi még tán czélszerűbb az eddigi alaknál. — Tartalmaz összesen 66 egyházi beszédet az évek csaknem minden alkalmára. — Szerkesztő nem közli az írók neveit — „hogy a szigorú bírálatnak a nevekkel útját állja,“ — kik azonban — az előszó szerint — „elsőrendű elismert egyházi írók.“ — A tartalom is e mellett bizonyít, a mennyiben a beszédek legnagyobb része sikerült, sőt ép jeles dolgozatok sem hiányzanak. Ajánljuk lelkészeinknek mint olyan valódi „lelkészi tárt“, melyből minden pap merithet eszméket. Ára 3 frt.

Előfizetési felhívást bocsátott ki Orbán Balázs ismert történelemírónk Torda város monographiájára. Szerző neve már kezeskedik a munka sikeréről, a tárgy fontossága pedig szintén világos, mert kevés város van hazánkban, mely oly szép multtal dicsekedhetnék, mint épen Torda városa. — A római korban e város volt Dacia fő katonai állomása; nemzeti és vegyes házból való királyok alatt is vezérszerepet vitt, mint országgyűlési hely; a Keresztesmező volt az erdélyi hadak gyülekezési pontja minden időben, és mint valásunk történetének is egyik legfontosabb színhelye, egyháztörténelmi tekintetben is igen nevezetes szerepet vitt. Szerző 5 évig munkált ernyedetlenül a mű létrehozásán s ha e mellé vesszük az 50 diszes, nagy és több szövegképet, melyeket legjelesebb művészeink állítanak elő s melyek a mű diszítésére fognak szolgálni, valóban méltán várhatjuk, hogy e mű egyike lesz a legjelesebb ilyen mű munkáknak. A 35—40 nyomtatott ivre terjedő kötet előfizetési ára fűzött példányra 3 frt, diszkötésű példányra 4 frt.

Unitárius Kis-könyvtár. Szerkeszti Derzsi Károly budapesti lelkész (II. ker. fő-utca 8. sz.) Az „Unitárius Kis-könyvtár“-ból eddig összesen 36 fűzet jelent meg, melyeket különösen ajánlatossá tesz általános keresztény jellegök s a bennök foglalt bibliai ismeretek gazdagsága. Éppen most kaptuk a 34—36 fűzetet, melynek tartalma: „Rövid beszédek gyermekeknek.“ A 8 kis beszéd közül mindegyik gazdag tartalmú és a gyermekek értelméhez alkalmazott egyszerű, világos iránylyal van írva. — Bár fordítva vannak angolból, de idegen-szerítéség nem érzik rajtuk. Lelkészeinknek és tanítóinknak iskolákban vagy templomban való használatra. szülőknek felolvasásra és nagyobb gyermekeknek olvasásra egyaránt ajánljuk e kis fűzetet, melynek ára 10 kr. Az eddig

megjelent 36 füzet ára 1 frt. 60 kr.; három példányban rendelve 4 frt. 10 kr.; öt példányban 6 frt. 50 kr.; 10 példányban 12 frt. 50 kr. Megrendelések szerkesztőhöz intézendők.

Unitárius Közlöny, mely Nagy Lajos és Boros György szerkesztésében s a Dávid F. egyesület kiadásában jelenik meg Kolozsvárt, II-ik évfolyamára hirdet előfizetést. E közlöny a vallásos és erkölcsös élet ébresztésére kíván hatni népszerű modorban írott cikkekkel. E célra egyéb alkalmas cikkek mellett már az első évi folyamában is több jeles ember életrajzát és arczképét közölte s az újabb évfolyamban is többekét fogja közölni. Ohajtandó, hogy népünk közt minél nagyobb elterjedést nyerjen. Az új év alkalmából ajánljuk figyelembe. Ára egész évre 1 frt. 20 kr., mi Bágyi Kálmán egyll. pénztárhozhoz küldendő Kolozsvárra (Pénzügyi palota.)

Isten országa. Gyermekek és ifjak istentiszteletére s vallástanítására. Vaughan Jakab angol hitszónok után átdolgozta Benke István ev. ref. gymn. r. tanár Seps-Szentgyörgyön. A tervben levő két-kötetes munkának ez első kötete már elhagyta a sajtót, a 2-ik kötet dec. 20-ika körül szintén piacra kerül. A munka ajánlva van Ballagi Mórnak az ev. ref. theol. akad. kiérd. tanárának. Tartalmaz 15 beszédet, melyek mindenike különösen az eszmék változatossága és szép találó példák bősége által tűnik ki. Az átdolgozásnál szerző igyekezett „átalakítani mindazt, mi saját viszonyainkra nem tartozik,“ azonban némi idegenszerűség még most is található művében. Mindazonáltal a beszédek jelen átdolgozásában is a célznak megfelelők és használhatók. Ajánljuk b. figyelmébe. Ára 1 frt., a megjelenendő II. köteté pedig 1 frt. 20 kr.

Trefás szavalmányok gyűjteménye jelent meg Orbok Mór pozsonyi tanártól, mint az általa szerkesztett „Hasznos Mulatságok“ 5. füzete. Tartalmazza: Petőfi, Arany, Tompa, Garai és Tóth Kálmán költőinknek legjelesebb vig költeményeit és mindenik írónak rövid életrajzát. Cél és kivitel jeles, ajánljuk olvasóinknak. Ára 50 kr.

„**Kolozsvár részletes leírása**, Kolozsmegye és az erdélyi részek rövid földrajza“ jelent meg Stein János egyet. könyvkereskedésében Csiki Béla ev. ref. coll. tanító szerkesztésében. Szerző abból az elvből indul ki, hogy „a földrajz helyes tanítása a tanterem leírásával kezdhető“ s innen kiindulva fokról-fokra kell tovább haladni, mit mi is igen czélszerűnek tartunk. Ajánljuk tanítóink figyelmébe. Ára 20 kr. Ugyancsak Stein János kiadásában megjelent a „Közhasznos erdélyi képes naptár“ 30-ik évfolyama az 1889-ik közönséges évre. A naptári részen kívül tartalmazza a legteljesebb betűrendes névnapmutatót, több oktató és mulattató, verses és prózai olvasmányt, az erdélyi városok betűrendes és hónapok szerinti jegyzékét stb. stb. E „régí és valódi erdélyi naptár“t 30 éves multja, olcsósága és tartalma egyaránt a legczélszerűbb naptárak közé sorozzák. Ára 30 kr.

G.

GYÁSZDAL.

(Ima és beszéd között.)

Szövegét írta: Rédiger Géza.

Iszlai Márton.

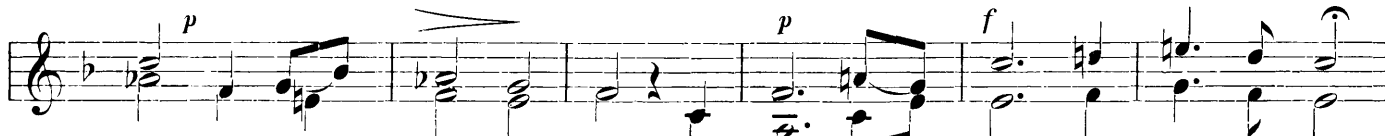
Mérsékeltén.

1. Resz - ket - ve szállt i - mánk fe - léd, Fáj - dal - ma - ink szár -
2. Tárd fel e - ged jö - vő ha - zánk, Hol üdv és bé - ke

1. nyát sze - gék. Kit sze - ret - tünk: ko - por - só zár - ja, O - mol fe -
2. vár re - ánk. Hol té - ged is, a kit si - ra - tunk, Bi - zony - nyal

1. let - te kö - nyünk ár - ja. A - tyánk, a - tyánk! Te - kints re - ánk!
2. majd föl - ta - lál - ha - tunk.

p

Fáj - dal - ma - ink - nak nincs ha - tá - ra. Vi - ga - szod szí - vünk esd - ve

f

vár - ja. Hi - tünk is csak hoz - zád ve - zet. É - rez - tesd ve - lünk

rall. I-mo

p

Szent ke - gyed!...

rall. II-do

p

Szent ke - gyed!...

KÜLÖNFÉLÉK.

A Prot. Irodalmi társaság ügyében, mely oly nagy hullámokat vert fel, adjuk a közelebbiről megjelent alábbi nyilatkozatokat minden észrevétel nélkül. Hadd beszéljenek azok magukért:

A debreczeni nyilatkozat.

A magyar református egyház egyetemes konventje 1886-ban (oktobri 66. sz. végzés) azon elvet fogadja el, hogy egy protestáns irodalmi társaság létrejöttét „a két testvér evangélikus felekezet közreműködésével kívánatosnak tartja.” A debreczeni református egyháztanács és egyházmegye közgyűlései hasonló tartalmu határozatot hoztak. És mégis, mindezen egyházi hatóságok ellenére, az irodalmi társaság első alakuló gyűlése Budapesten (1888 ápril 16.) tullepte a megbizatas körét: a két testvér evangélikus felekezethez nem tartozó unitáriusokat is felvette a társaság tényezői közé. A közörom és lelkesedés tüze azonnal elaludt, az egyház öntudata felébredt.

A közmezdöbbenés közepeft a sérthetetlen alapelveken nyugvó egyházi öntudatnak a Tiszántúli ref. egyházkerület debreczeni gyűlése (1888. máj. 1.) adott világos és határozott kifejezést, midön a konvent álláspontjára helyezkedve végzésileg kimondta, hogy

a) saját hiveinek lelkiismereti aggodalmainak megnyugtatasára az unitáriusokkal együttműködést elvileg nem helyesli;

b) ezen nyilatkozatát az Irodalmi Társaság végleges szervezésekör kellő figyelemben kívánja részesitetni; és

c) további elhatározását e nyilatkozat eredményétöl teszi függövé.

Azóta hónapok teltek el, s az elvi állásponthoz ragaszkodók megnyugtatasára mi sem történt. Mély érdeklődéssel tekintettek tehát az Irodalmi Társaság ideiglenes végrehajtó bizottságának f. é. nov. 16. Budapesten tartott ülésére, de az semmi tájékozást és világosságot nem lövellett e tekintetben szét, mert a lapok egybevágó tudósitása szerint, az égő elvi kérdésröl nézetét közre nem adta; felállította ugyan a decz. 18-án egybehivandó véglegesen szervező gyűlés sorrendjét, de ez elvi kérdés abban említve nincs.

A nyugtalanság tehát nőttön nő. A zárkozottság, azaz a nyíltság hiánya mereven ellenkezik a református egyház természetével, mely a szabad szónak és egyenességnek barátja. Hogy tehát a csendes várakozás és türelmes hallgatás félre ne magyaráztassék, és a divatossá válni kezdő „bevégzett tények“ érve ne vettessék ellenünk, a szervező gyűlés megnyílása előtt, mintegy az utolsó óra közeledésekor, a hit és jog elévülhetlen és elnyomhatatlan érzelmének őszinte, nyílt és egyenes hangot adni e nyilatkozat által kötelességünknek tartjuk elvtársaink tájékoztatása végett is.

Kinyilatkoztatjuk tehát, hogy mi a Tiszántúli végzés minden pontjához hajlithatatlanul ragaszkodunk, mert meggyőződésünk szerint anyaszentegyházunk hitelve, békéje, jövője és összes érdeke annak megtartásához van igen sok részben fűzve. — Hasonló magatartásra kérjük elvtársainkat is.

A református egyház szilárd elveken nyugvó intézmény, sem önkormányzatát, sem sarkalatos hitelveit fel nem adhatja. Hitvallási alapjait az 1881—82-iki országos zsinat „egészen érintetlenül“ hagyta. (Egyházi törvény 10. §.) — Hitvallásunk pedig az Isten lényegéről és személyeiről, és az Isten fiáról mindenféle unitárius értelmezést elvet. (Helvét hitvallás, III. 4. XI. 2.)

Ugyanigy tesznek a külföld minden nagy református egyházai, a hol még az urnak lelke vagyon. — Egyházunk főhitelvéhez a ragaszkodás megtiltja, a hittanilag ellentétes felekezettel való szövetkezést egyházi vallásos irodalmi czélra. — Ma már nemcsak a templom és szószék, hanem az irodalom is egyik hatályos eszköze a hitelvek és hitesmék terjesztésének, és éppen ezért is képtelenségnek tartjuk közös czélra együtt működését két ellentétes iránynak és elvnek. E gyászos kísérlet jót, üdvöst és hiterősítő műveket nem hozhat létre egyik félre nézve sem.

A protestantizmus elvéből kifolyólag, mi más felekezetek szabad fejlődésének útjába akadályokat gördíteni nem akarunk, de másfelől a magunk egyházát idegen elemek vegyítésével gyengítettetni vagy feladni nem engedhetjük; a mely egyház lemond vérébe átlment és jellemző elveiről és tanairól: jövőjét, létérdekét kockára teszi. Ily vállalathoz sem anyagilag, sem erkölcsileg nem járulhatunk.

Hogy egyházunk hivei a mindig sulyosodó állami terhek mellett összes egyházi és iskolai szükségleteiket elhordozhassák: békére és egyességre van szükségök. A hitelvek és kötelességek megingatása mindenkori romlást és vizályt készít elő, a szakadás megbénítaná összes erőnket, melyre pedig felette nagy szükségünk van. Az egyházellenes szó-

vetkezést nem helyeselni: egyházunk jól felfogott békéje és érdeke egyaránt parancsolja.

Azért mi mindnyájan, a szent irás szavai szerint „a mozdithatlan országot felvevén, tartsuk meg a kegyelmet, melynek általa úgy szolgáljunk Istennek, hogy neki kedvesek legyünk, félelemmel és tisztelettel. (Zsid. 12. 28.)

Kelt Debreczen, 1888. év decz. 2-ki értekezletünkől. Révész Bálint, a Tiszántúli ref. egyházkerület püspöke. Könyves Tóth Mihály, debreczeni ev. ref. lelkész. Némethy L. debreczeni ev. ref. lelkész, Kiss Albert, debreczeni ev. ref. lelkész. Könyves Tóth Kálmán, ev. ref. lelkész. Szücs István, a debreczeni evang. ref. egyház főgondnoka. Beke Mihály, a debreczeni egyház gondnoksági tanácsának elnöke. Somogyi Pál, tanár és a debreczeni egyház főjegyzője. Menyhárt János, nyug. hittanár. Balogh Ferencz, hittanár. Csiky Lajos, hittanár. Dicsőfi József, hittanár. Erdős J. hittanár.

Dr. Masznyik Endre pozsonyi ág. hitv. theologiai tanárnak a társaság dec. 18-iki közgyűléséhez beterjesztett indítványa.

Tekintettel arra, hogy a „Prot. Irod. Társaság“ alakítása kiváló prot. tudósaink és íróink által a végre kezdeményezettett, hogy az egyházi testületek, intézetek és lelkes hívek erkölcsi és anyagi támogatásával önálló s magyar nemzeti jellegű theologiai irodalmat teremtsünk s a tudomány hatalmával a protestantizmus eszmei igazságainak s elveinek minél szélesebb körben híveket hódítsunk s ekként hazánkban úgy az egyházi, mint az állami életre kiható fontos és üdvös kulturmissziót teljesítsünk;

Tekintettel arra, hogy lelkes tudósaink és íróink eme kezdeményezése, a minthogy közszellemi szükséglet kielégítésére irányult, köztetszéssel és helyesléssel is találkozott s a Prot. Irod. Társaság az összes hazai protestánsok örömeire 1888. aprilis hó 16. tényleg a szervezkedés tereére lépett s alapszabályai immár a magas kormány által is megerősítették;

Tekintettel arra, hogy a debreczeni ref. egyháztanács a magyar honi ev. ref. egyház egyetemes konventjének állítólag hasonértelmű határozatára való hivatkozással a Prot. Irod. Társaság autonóm önállóságának és szabadságának s ezzel lét- és életfeltételének a lapelvével ellenkező álláspontra helyezkedve a Prot. Irod. Társaságot, sőt annak más felekezethez tartozó tagjait is az ev. ref. egyház hivatalos kormányzó hatóságainak ellenőrzése, az ev. ref. egyházi törvénykönyv és hitvallások tekintélye, a

felekezeti hitelvek, illetőleg hitcikkbeket übiróság alá akarja helyezni s ekként a hit és tudomány, szóval a szellem szabadságát a magyar protestánsoknál eddig hallatlan vakmerőséggel és következetlenséggel megsemmisíteni igyekeznek;

Tekintettel arra, hogy ugyanazon debreczeni ref. egyháztanács legutóbb (a napilapokban is) közzétett nyilatkozatában, jelzett álláspontjából kifolyólag, immár annyira megy, hogy a Prot. Irod. Társaságot tényleg ítélőszéke elé állítja s mintha az a ref. egyház egyetemes konventjének egyszerűen alárendelt közege volna, bevádolja a miatt, hogy a „megbizatás” körét átlépte, aszaszentegyházukat a hittanilag (!) ellentétes unitárius felekezet híveinek tagok gyanánt való befogadásáról hitelvében, békéjében, jövőjében és összes érdekében megtámadta;

Tekintettel arra, hogy a debreczeni ref. egyháztanács ugyancsak az említett nyilatkozatban kereken kijelenti, hogy a jelzett ok, vagyis az unitáriusok miatt a Prot. Irod. Társaságot sem a nyagilag, sem erkölcsileg nem támogatja s ez értelemben csatlakozásra hívja fel hazánkban létező összes elvrokonait is;

Tekintettel végre arra, hogy e baj előidézésében magának a Prot. Irod. Társaságnak is nevezetes része van, a mennyiben egyrészt szó nélkül hagyta, hogy az előkészítő tisztán tudósok- és írókból álló mozgó tényezők kezéből a szervezés munkáját a három prot. felekezet hivatalos kormányzó közegei, a püspökök és felügyelők átvették, másrészt pedig tisztán az opportunizmus szempontjából a felekezetieskedő debreczeniek megnyugtató végett, a népies, tehát szorosán felekezeti jellegű irodalom művelését is hatáskörébe vonván, az egyesülés egyedül biztos alapját a theol. tudomány s ezzel a kutatás és vizsgálódás szabadságának elvét alterálta; — indítványozzuk; mondja ki a közgyűlés:

1. hogy a Prot. Irod. Társaság eredeti intencziója, elve és céljához feltétlenül ragaszkodik;

2. hogy a magas kormány által megerősített alapszabályok megváltoztatásának szükségét nem látja;

3. hogy maga felett semmiféle hatóságot el nem ismer, ügyeit alapszabályai értelmében önállóan, mint prot. tudósok és tudománybarátok s pártolóik szabad szövetkezete szabadon intézi s munkálja;

4. hogy a debreczeni egyháztanács s általában bármely egyházi testület vagy hatóságnak a társaság jogkörébe való beavatkozása ellen határozottan tiltakozik;

5. hogy a társaságba lépést kinek kinek szabad tetszésére hagyja, de a kik a belépésre már lekötelezték magokat, azokat a megerősített alapszabályok értelmében kötelességük teljesítésére szorítja;

6. hogy a népies irodalom ügyét, mint a mely a felekezetek sajtós belügye, a maga részéről akként mozditja elő, hogy pénzerejéhez képest az illető prot. felekezetek népies irodalmi vállalatait, illetőleg társaságait évenkénti segélyben részesíti;

7. hogy a szorosan tudományos művek mellett népszerű modorban irt, de szintén a jelenkori theol. tudomány színvonalán álló iratok kiadásáról is gondoskodik, hogy a prot. eszmék ne csak a tudós, hanem főként a hazai mivelt körökben is terjedjenek és hódítsanak.

Ferencz József unitárius püspöknek a közgyűléshez intézett levele:

A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság Közgyűlésének.

Budapesten.

Nagyméltóságú Elnök ur!

Mélyen tisztelt közgyűlés!

Az utolsó pillanatig reméltem, hogy sikerülni fog a magyar Prot. Irod. Társaságot az alapszabályok 3. §-ében tervezett alapon létre hozni. Ugy látszik azonban, hogy a debreczeni ev. ref. egyházkerület, melynek képviselői a f. évi ápr. 16-án tartott alakuló közgyűlésen tett indítványukkal is megkísérelték az unitáriusoknak az Irod. Társaságból leendő kizáratását eszközölni, kész a végletekig vinni a dolgot s inkább megtagadja a saját hitfeleivel való együttműködést is, mint hogy egy tisztán irodalmi célra is az unitáriusokkal szövetkezzék. Legalább erre enged következtetni az a nyilatkozat, mely legujabban Debreczenben f. évi decz. 2-án tartott értekezletből a lapokban is megjelent. Valamint eddig az ügy érdekben jónak láttam elhallgatni minden támadást, melyekkel a debreczeniek és elvtársaik úgy engemet, mint hitsorsosaimat s általában vallásközönségünket illették: úgy e nyilatkozatot sem szándékom érdemleges elbirálás alá venni. Itélje meg a közgyűlés s megítéli majd a világbiró: a történelem, hogy nem is említve azt, hogy a debreczeniek se tiltakoztak az 1887-ben kibocsátott felhívás ellen, a melyet pedig vallásközönségünk főgondnokával én is aláírtam. tehát már ekkor tudva volt, hogy az alakulandó Irod. Társaságban unitáriusok is vesznek részt, mennyiben egyeztethető össze a debreczeni értekezlet nyilatkozata akár a kereszténység, akár legközelebről a protestantismus szellemével! Jelen soraimnak célja egyszerűen az, hogy kijelentsem, hogy én a Magyar Prot. Irod. Társaságból ezennel kilépek.

Nagyméltóságú Elnök ur! Mélyen tisztelt közgyűlés! Igen sajnálnám, ha e nyilatkozatom úgy tünnék fel, mintha nem tudnám eléggé

méltányolni az alakuló közgyűlésnek a felmerült kérdéssel szemben elfoglalt álláspontját. Ellenkezőleg arra a határozatára, melylyel a debreczenieknek az unitáriusok kizárása iránti indítványát oly nagy többséggel elvetette, részéről mindig a legnagyobb tisztelettel fogok emlékezni. Sőt biztat az a remény, hogy az unitáriusok felől — fájdalom — még mindig uralkodó sok balvélemény, félreértés és ellenszenv egész Magyarországon széteszlik. Hiszen nem régen még vallásunk is tiltva volt a Királyhágón tul. Ma már ott is szabadon vallhatjuk hitünket, és senki meg nem botránkozik isteni tiszteletünkben. Én nem hiszem, hogy az emberiség hátra, s ne előre haladjon. Ennélfogva az az ellenszenv se ejt kétségbe, a melyet most a debreczeniek az unitáriusokkal szemben tanusítanak, hogy még egy irodalmi czélra se akarnak velünk kezdet fogni. Eljő ennek is az ideje. Nem tagadom, hogy most, különösen ha a debreczeni szellem fogná vezetni a Prot. Irod. Társaságot munkásságában, mely a mint ezt legutóbbi nyilatkozatuk is mutatja s ez értelemben az egyházi lapokban is nem egy hang emelkedett, a protestantismus szabad kutatási és szabad vizsgálódási elvét még az irodalomból is ki akarja zárni, annak munkásaira az ugynevezett igazhitűség mértékét kívánja alkalmazni, a magyar protestáns kultúra s vallás-erkölcsi élet terjesztését is egyedül egy hitvallás hitcikkelyei keretében látja eszközölhetőnek, hát akkor, valóban, nem tudom, hogy nekem s esetleg hitsorsosaimnak tulajdonképpen minő szerep is jutna abban a társaságban. De ettől eltekintve, a minthogy sokkal nagyobb tisztelettel viseltetem a Magyar Prot. Irod. Társaság eszméje iránt, minthogy csak fel is tételezzem azt, hogy magát egy procrustesi-ágyba kívánja fektetni, elég nekem azt látni, hogy a debreczeniek és elvtársaik készebbek saját egyházukban szakadást idézni elő, minthogy az unitáriusokkal együtt szolgálják az irodalmat, terjesszék a magyar nemzeti és vallásos miveltséget s ápolják az erkölcsi életet. Erre én okul szolgálni nem kívánok. Ez indított arra, hogy kilépésemet bejelentsem. S bár én csak a saját magam nevében szólok és szólhatok; sőt a legnagyobb tévedésnek is látom azt, hogy egy tisztán egyéni kezdeményezéssel alakított Irodalmi Társaság a debreczeni egyházkerület által egyházhatósági elbírálás alá vétetett s a mint látszik, a maga ellenőrzése alá is kívánná vétetni, nem kétlem, hogy példáimat hífsorsosaim közül többen fogják követni s csaknem bizonyosra vehető, hogy az unitáriusok miatt bátran beléphetnek a debreczeniek a Prot. Irod. Társaságba. Én óhajtom, hogy ezzel a felcsapott hullámok elsimuljanak s a Magyar Prot. Irod. Társaság a maga elébe tűzött nagy és nemes feladatot minél inkább megvalósítsa.

Mély tiszteletem nyilvánítása mellett vagyok stb.

És erre az ügyre nézve hadd álljon itt egy politikai lap, az „El-lenzék“ 284-ik számában ref. vallásu Bartha Miklós szerkesztőtől, irt vezérczikk:

„Comburantur!“ — mondja a debreczeni ref. egyháztanács. Csak-hogy nem a lutheránusokat, hanem az unitáriusokat kell ezuttal meg-égetni.

Az eset feltűnő is, káros is, szánandó is. Röviden szólva, ebből áll: A ref. egyház egyetemes konventje elhatározta protestáns iro-dalmi társaságot alakítani az evangélikus felekezetek közreműködésével. Folyó év áprilisben megalakult az irodalmi társaság s fölvette kebelébe az unitáriusokat is. Ezzel szemben a tiszántuli ref. egyházkerület f. évi májusban kimondta, hogy az unitáriusokkal való együttműködést elvi-leg nem helyesli, követelvén, hogy az irodalmi társaság végleges szer-vezésekor ezen elvi álláspont figyelembe vétessék. A végleges szervezés december 18-án állapittatik meg, a meghívók szét vannak küldve, a tárgysorozat kinyomatva, de oh, szörnyűség! A debreczeni elv nincs a programba fölvéve s így Révész püspök és a theologia tanári kara, valamint a debreczeni papok annak a nyugtalanító aggodalomnak van-nak kitéve, hogy különleges elvük egyáltalában még csak szóba sem hozatik. Nehéz aggodalmukon ennélfogva egy dörgedelmes kálvinista ny latkozattal kívánnak könnyíteni melyben kijelentik, hogy megállapo-dásaikhoz rendületlenül ragaszkodnak s előre is tiltakoznak, hogy a protestáns irodalmi társaságba az unitáriusok is felvétessenek.

Az erdélyi ember ezt a hangot és ezt az álláspontot sem nem érti, sem nem helyesli. Mi ugy tapasztaljuk, hogy a tolerantia és a hitbuzgóság nem egymást kizáró fogalmak. A Székelyföld egyik közsé-gében az unitáriusoknak és a reformátusoknak egy közös templomuk van, két pappal, két kántortanítóval, két presbyteriummal. Az isteni tisz-teletet fölváltva végzik a felekezetek. A két pap ugyanazon szószékről hirdeti az igét s ugyanazon asztalnál osztja az uri szent vacsorát.

Elvi álláspontjukat a debreczeniek azzal okolják meg, hogy nem akarják az egyházat idegen elemekkel vegyítve, gyöngíteni; hogy nem akarják az egyház békéjét és egységét megzavarni, már pedig a „hitelvek és kötelességek megingatása mindenkor romlást és vizsályt ké-szít elé, a szakadás megbénítaná az erőket.“

Azonban a lutheránusokkal hajlandók irodalmilag együttműködni. Ilyenformán világos ellenmondásban vannak a debreczeniek. Mert ha az idegen elemek az egységes erőre bénítólag hatnak és a békét ve-szélyeztetik, akkor ez áll a lutheránus-szövetségre nézve épen ugy, mint az unitárius szövetségre.

Én a dogmákhoz nem sokat értek s így annak vitatásába, hogy a dogma szempontjából közelebb állanak-e a lutheranusok a kálvinistákhoz, mint az unitáriusok, nem bocsátkozhatom. Azt tudom, hogy az urvacSORa és a praedestinatio kérdésében oly nagy a lutheranus és kálvinista felfogás között az eltérés, a milyen nagy az ellentét kálvinista és unitárius között a Szentháromság dolgába. Azt is tudom, hogy a „Hiszek egy” olyan formula, melyet a katolikus és protestáns világ együttesen a száján hordoz, de a melynek a Máriára és a szentekre vonatkozó része, csak a katolikus hívők lelkében él, míg a kálvinista gyerekek megtanítják, hogy elmormolja, a páp is elmondja szertartás-szerűleg, de sem a gyermekek, sem a páp nem hisz annak igazságában.

Ám, nem is a dogmák jönnek itt tekintetbe, hanem a szellem. Mert nem egy felekezet megalapításáról van szó, hanem egy protestáns irodalmi társaságról. E kérdés eldöntésénél egyedül irányadó a létesítendő társaság feladata lehet. E feladat már csak azért sem terjeszkedhetik ki a dogmákra, mivel kálvinisták és lutheranusok együttesen akarják a társaságot alapítani; már pedig nyilvánvaló, hogy ezek között is vannak dogmatikus ellentétek. E társaság első rendű feladatához tartozik az iskola, a tanítóképzés, a papképzés, a buzgóság ébrentartása, a házassági jog, az administratio, a pénzügyek, a történelem, az önkormányzati szervezet, a kutató és bíráló irány terjesztése — szóval a protestáns szellem megizmosítása. A debreczeniek vak tévedésben vannak, ha azt hiszik, hogy ily feladatok teljesítésétől ők az unitáriusokat elzárhatják. Mert akár beveszik őket a társaság kebelébe, akár nem, ők protestáns feladatokat teljesítenek ezentul is, a miként azokat eddig is teljesítették.

A mennyiben mi erdélyiek az egyházi élet külső nyilvánulásait a szertartásban, szervezetben, szellemben és nevelésben észlelhetjük: mi a kálvinisták és unitáriusok között lényeges különbséget fel nem fedezünk. Keresztelés, esketés, temetés egyformán történik. A templomi ünnepség rendje ugyanaz. Az urvacSORát egyformán osztják. Az egyházi szervezetnek ugyanazon alapelvei vannak. Az önkormányzati élet az unitáriusoknál még tágasabb körű, mint a kálvinistáknál. Papjaikat ugyanazon sufrage universelle-el választják, miként a kálvinisták. A képét egyforma kulcs szerint fizetik. A házasság fölbontásának ugyanazon tényezői vannak. Egyházi irodalmuk szelleme nem tér el a kálvinista irodalomtól. Iskoláik képe, színe, jelleme nem különbözik a ref. iskoláktól. A hierarchikus fokozatok egyformák. A gondnokságok egy kaptára vannak szervezve. A canonica visitatio egy és ugyanaz. Püspök és esperes és fő-

jegyző hatásköre egyforma. A mi pedig mindenek felett áll: az erkölcsnézetek nem különbözök.

A szórszálhasogatás nem kenyerem. Megengedem, hogy mind abban, a mit felhozék, van némi eltérés az elintézés módjainál és részleteinél, de állítom, hogy nagyban és egészben a két egyház életnyilvánulásai nemcsak hogy nem ellentétesek, de sőt úgy az érdemben mint a formákban hasonlóak és megegyezők.

A vaskalap lejártá magát. Megviradt. Én a virradat világosságánál azt keresem minden egyháznál, hogy minő embereket nevel a Haza, a Család és az Emberiség számára.

Nincsenek e pillanatban statisztikai adatok rendelkezésemre, de a személyes tapasztalás sokszor értékesebb és megbízhatóbb, mint a hivatalos indolentiával összeszedett numerus. Az én személyes tapasztalásom pedig az, hogy irni és olvasni aránylag több unitarius ember tud, mint más felekezetbeli; hogy a büntető igazságszolgáltatásnak kevesebb baja van — mindig arányokat véve — az unitáriusokkal, mint más felekezeten levőkkel; hogy a puritánismus sehol sem él elevebben, mint az unitáriusok között; hogy a családi élet bensősége sehol sem fejlettebb mint náluk; hogy egyházi életükben buzgóbbak, mint mások; hogy épen olyan jó polgárokat adnak a hazának, mint bármely felekezet; hogy községeikben rend, tisztaság és becsülettudás van; hogy erős összetartozandósági szellemükkel leginkább megközelítik az első keresztény szervezetek kommunismussát; hogy takarékosok, egyszerűek, kötelességtudók és munkások.

Ezt látom én, a ki nem hordok vaskalapot. A debreczeniek általános és üres frázeológiáját a béke veszélyeztetéséről és az ellentétes irányzatról megdöntik a tények. Exklusivitásuk nem keresztényies, bírálat nélkül való itéletük nem protestáns.

BARTHA MIKLÓS.

A Prot. Irod. Társaság jelzett közgyűlésére dec. 18-án összegjött Budapesten. Megjelent 17 pártfogó, 34 alapító és 42 rendes tag. A napi lapok a következőleg tudósítanak e gyűlésről: A közgyűlést rövid beszéddel br. V a y Miklós nyitotta meg, bejelentve, hogy a társulat alapszabályait megerősítette a minister. Felhívja a közgyűlést, hogy a szervezkedés iránt rendelkezék. Tisza Lajos gróf indítványozza, hogy tekintettel a megjelentek csekély számára, a közgyűlés most ne bocsátkozzék tárgyalásokba, hanem a jövő év tavaszán összehívandó közgyűlés intézkedjék a szervezés és a társulat alapszabályszerű működésének megkezdése iránt. Dr. Masznyik Endre semmi okot sem lát a közgyűlés elnapolására. Még hozzá szólnak néhányan Tisza indítványát pár-

tolva. Dr. Masznyik újból szót emel Tisza indítványa ellen, mert okát nem látja. Miért nem mondják meg egyszerűen az igazi okot, a helyett, hogy egy hónapról a másikra halasztják a gyűlést? Tiltakozik az ellen, hogy a társulat az elvtelen opportunizmus álláspontjára jusson. Tisza visszautasítja, hogy ő az igazi okot meg nem mondta, s hogy az elvtelen opportunizmus álláspontján volna. Kun Bertalan kijelenti, hogy kerületéből csak ő maga jött el, annak oka a felmerült egyenetlenség. Masznyik E. megköszöni, hogy neki igazságot szolgáltatott. Szavazásra kerülván a sor, szótöbbséggel elfogadtatott Tisza indítványa, mire a közgyűlés feloszlott. Ennyiben áll jelenleg a Prot. Irod. Társaság ügye.

A „Debreczeni Protestáns Lapban“ Balogh Ferencz hittanár az amerikai unitáriusok műveleteiről egy történelmi tanulmányt tett közzé, mely tele van valótlanságokkal és a tények elferdítésével. Mi ezuttal csak amaz állításával szemben, hogy: „az unitarizmus Amerikában hanyatlóban van,“ a következőket jegyezzük meg: Az 1884-ki Nemzeti Conferentia gyűlésére az igazgató-tanács által előterjesztett jelentésben ez áll: „1864 től fogva az unitárius ekkleziák száma az Egyesült-Államok lakosságával egyaránt megkétszereződött, de szellemi és anyagi erejük és hatásuk meghusszorozódott.“

Az amerikai unitárius társulat igazgatósága az 1887-ik évi jelentésében pedig ezeket mondja: „A jelen év egyike a legsikerdusabbaknak egyházunk történelmében. Szervezett ekkleziáink száma az év folyamában 17-el szaporodott; az elmúlt öt év alatt pedig 50-el. Az egyes ekkleziák a társulat céljaira 55 ezer dollárt (1 dol. 2 frt. 50 kr.) adtak, 3 ezerrel többet mint a megelőző évben. Ezen kívül a társulat 35 ezer dollár alapítványt is kapott.“ Ezek az adatok — úgy hisszük — nem a hanyatlásra mutatnak. Most még csak azt ajánljuk Balogh Ferencz urnak, hogy sziveskedjék jelen füzetünk 397-ik lapján elolvasni, hogy az általa is megdicsért Brooks Philips bostoni episcopalista református nagy hitszónok a templomban a szószékről mily rokonszenvesen nyilatkozott Dr. Clarke Freeman Jakabról, az amerikai unitáriusok elhunyt vezérférjéről. Reméljük, hogy Balogh ur is e nyilatkozatot őszintének és igaznak fogja tartani, mert saját szavai szerint: „minden református az igazat szólja.“ Kiváncsiak vagyunk már most vajon ezután is dicsérni fogja Balogh ur az oceánon túli református hitrokonát, miután egy eretnek unitáriust annyira felmagasztalt? . . .

A józan ész, mint az idő, utat tör magának; az előítélet pedig az értelemmel való küzdelemben megbukik.

A Dávid Ferencz-Egyletben f. évi octóber 28-án, november 25 én és december 16-án következő felolvasások voltak: Szózatok a jö-

vő vallásáról. Dr. Brassai Sámuel. Egyházunk jelen helyzete s némely feladatairól. Gál Miklós. Az angol egyházi viszonyokról. Dr. Concha Győző. Erdélyi irodalmi viszonyok az 50-es években. Ürmösi Lajos. A nevelésről. Dr. Felméri Lajos. A családi életről. Gráz Mór. Az egyetemen szabadelvűségét mutatja, hogy más vallásúak, r. kath., ref. és ág. hitvallásúak is olvasnak fel benne. A felolvasások nagyon érdekesek voltak s igen jól sikerültek. Belőlük, melyek folyóiratunk keretébe bétárolnak, főleg a theologiai tárgyuakat szerencsénk lesz közölni.

Dr. Berde Áron egyetemi tanárt tanárságának 25 éves jubileuma alkalmával kartársai testületileg üdvözölték. Az egyetemi ifjuság fátylász zenével tisztelte meg. Az E. K. Tanács számos tagja kíséretében Főt. Ferencz József püspök ur szintén üdvözölte az innepelt férfit, mint jeles tanárt s az unitárius egyháznak egyik világi főgondnokát. Dr. Berde Áron úgy tanári működése, valamint kifejtett irodalmi munkásságáért méltán megérdemelte az iránta ezton is nyilvánított elismerést.

Uj esperes. Keresztur kör f. évi nov. 12-én Sz.-Kereszturon tartott népes gyűlésében 92 szavazatból 47-tel esperesnek választotta Szentmihályi lelkész Török Sámuel aat. Ohajtjuk, hogy eddig is tanusított ritka érdekltségét és buzgóságát sokáig gyümölcsöztesse egyházunk s közelebből azon nagy és fontos kör javára.

A tordai Polg. Iskola igazgatójává a vallás és közoktatásügyi minster Varga Dénes gymn. r. tanárt nevezte ki. Szerencsét kívánunk. Az E. K. Tanács helyébe a latin és görög nyelvek tanítására ideiglenes minőségben Borbély György helyettes tanárt alkalmazta.

A „Prot. Egyh. és Isk. Lap.“ nagyérdemű szerkesztője Dr. Ballagi Mór új évtől kezdve visszavonul s a lap szerkesztését és tulajdonjogát Szóts Farkas főmunkatársnak adja át. Dr. Ballagi 31 éven át volt e lap szerkesztője s szerkesztette azt oly szellemben, hogy most, a midőn attól visszalép, nemcsak saját hitfelei, hanem az összes magyar protestánsok elismerését viszi magával. A történelem feladata leendő azokat a nagy érdemeket méltányolni, melyeket e lappal a magyar protestantismus iránt szerzett. Mi visszavonulása alkalmából csak azt kívánjuk, hogy még sokáig láthassa annak a szellemnek hatását, mely őt vezérlette. Az új szerkesztő a lap eddigi vezérelveit fogja követni: „evangeliumi alap“, „szabadon vizsgálendő szellem“, „keresztény türelem“, „a testvér protestáns egyházakkal barátságos viszony“, a miről már kezességet nyujtanak a lapban eddig megjelent irányczikkei, a felsorolt jeles dolgozó társak és maga az a tény, hogy „a nyilván szép örökség“ rá bízott. A lap terjedelme, kiállítása és

ára marad a régi. Beosztásában csupán az a két változás történik, hogy „Gyakorlati lelkészet“ czim alatt új rovatot nyit, és hogy az irodalmi rovat, melyet ezután is K e n e s s e y Béla fog vezetni havonként lap-szemlét is ad. A külföldi rovatot Dr. S z l á v i k Mátyás vezeti. Ajánljuk továbbra is e becses lapot. Az előfizetés — egész évre 9 frt., fél évre 4 frt. 50 kr. — az új szerkesztő-kiadóhoz Budapest, VIII. Szentkirályi utca 39. sz. küldendő.

A Sárospataki Ifjusági Közlöny, melyet az „Irodalmi Önképző-Társulat“ ad ki, komoly tanulmányokról tanuskodó cikkeivel -- theogiai és szépirodalmi — példányul szolgálhat más ifjuságnak is. Most jelent meg a 4-ik szám. Ajánljuk az érdekeltek figyelmébe. Szerk. Tüdős István. Ára egész évre 1 frt. 75 kr.

Gyakorlati nevelés Amerikában. Tuskegee városban az ipariskola növendékei egy kétemeletes épületet — Armstrong Hall — a tanítók vezetése alatt saját magok építettek fel, kivéve a pléh fedelet. Ez eljárással három czélt ért el. Először az iskola sokat nyert a tanulók munkássága által; másodsor a tanulók szakmájokat gyakorlatilag is elsajátították; harmadszor megtanulták a munka becsét, méltóságát. A téglát géppel állították elé. Egy része megtanulta a kömivességet; más része a faragást, festést, fűrészelést. A fűrészmalmot a bostoni unitárius Club ajándékozta az iskolának. Az épület földszinti részén egy nyomda van elhelyezve s egy tágas terem szavalatokra használtatik, a többi lakó szobákul szolgál. A Christian Register, mely képen mutatja bé az épületet, azt jegyzi meg: El lehet képzelni, mily büszkék a növendékek arra, hogy ők az általok épített hajlékban lakhatnak!“

Oh, Jéruzsálem városa! E czimen nyögi el Szász Gerő ur legujabb keserveit a Prot. Közlöny 51-ik számának „Külnöfélék“ rovatában a világ romlotttsága felett, mely szabadelvűbb akar lenni Debreczennél. Bevádolja ezért a budapestieket, be a sárospatakiakat, be a mi püspökünket, be Dr. Masznyik urat, a kire még azért is haragszik, hogy nincs oly szép és kellemes érzéseket ébresztő magyar neve mint neki. Szinte megesik az ember lelke a Szász Gerő ur keservein. De hát hogy is nem mennek tanácsot kérni Szász Gerő urtól mindazok, a kik valamit írni akarnak? És Szász Gerő ur is miért nem nyit egy tanfolyamot az egyedül kiváltságolt szabadelvűségből? Oh tempora! oh mores!

Egy pap, kinek erős, nyers hangja volt, azt jegyezte meg, hogy egy nő hallgatója mindig sirt, mikor ő énekelt vagy prédikált. A pap azt hitte, hogy vagy prédikációja, vagy az éneke érzékenyíti el a nőt, de nem volt bizonyos abban, hogy melyik. Egy alkalommal megkérdezte, hogy miért sir mikor ő énekel és prédikál. „Óh, tisztelendő ur! — fe-

lelé az asszony — volt nekem egyszer egy hűséges és kedves öreg szá-
maram, de egy télen a farkasok megették. S valahányszor a tiszt urat
hallgatom, mindig az én számaram ordítására emlékezem és ezért foly-
nak könnyeim.“

Gyászhirek:

Kénosi Sándor Miklós, Hunyadmegye főjegyzője életének
50-ik, boldog házassága 18-ik évében nov. 6-án jobb létre költözött.
Régi unitárius családból származott, melynek tagjai ügybuzgalmukkal,
áldozatkészségükkel tündek ki. Az elhunytban Hunyadmegye a kitünő
főjegyzőt, családja az önfeláldozó családapát, testvérei Kénosi Sándor
Lajos algyógyi főszolgabíró és Kénosi Sándor József dévai kir. köz-
jegyző és egyházi gondnok a jó testvért, mi pedig egyik legkedvesebb
barátunkat gyászoljuk, kit egyenes lelkületeért, miveltségeért és finom
modoráért becsülni tanultunk. Hült tetemei a nagyrapolti családi sir-
boltba helyeztetek. Legyen a hant könnyű sirja felett! — Thuri Ger-
gely, laborfalvi egyházunk tagja, f. évi dec. 3-án Háromszék megyében
Tamásfalván jobb létre szenderült. A szabadság harcz idején huszár
százados, az alkotmányos aera alatt megyéje részéről több ízben kép-
viselő volt. — A nagy-enyedi Bethlen-főiskolát Keresztes József
theologiai akadémiái tanárnak nov. hó 28-án, élte 42-ik, tanári műkö-
dése 16-ik évében történt halálával érzékeny veszteség érte. A korán el-
hunyt jeles tanár különösen a szentírás magyarázat terén szerzett el-
évülhetetlen érdemeket. Dr. Kovács Ödönnel és Dr. Barthók Gy.-el együtt
írta Tájékozás az újabb theologia körében című kitünő művet. — T a m á-
s i I s t v á n, bölöni unitárius egyházközségi tanító octóber hó 15-én 37
éves korában elhunyt. A megboldogult szorgalmas tanító volt. (Özvegyet
s 3 kiskorá árvať hagyott hátra.) — Fekete Gábor, kir. tábl. bírós
egyh. tanácsos atyánkfíát súlyos csapás érte, egyszerre vesztvén el
édes anyját s egy másfél éves kis fiát Gábort. Öszinte részvéttel oszto-
zunk kettős gyászában.

Olvasóinknak köszönetet mondva az eddigi szives pártfogásért,
kérjük azt a jövőre is. És kettőzött mértékben. A szabadelvű ke-
reszténység védelme és ápolása ma kétszeres kötelesség. Mi hi-
ven kívánjuk szolgálni annak ügyét s kérjük megfelelő támogatásu-
kat. Előfizetés és pártoló díj január végéig lesznek beküldendők.

Az új év alkalmából fogadják legjobb kívánatainkat!

A szerkesztőség postája :

Összes munkatársainknak meleg köszönetet mondunk becses közreműködésökért, s hathatós munkálkodásukat üdvözetünk kifejezése mellett kérjük ezutánra is.

ARANYKÖNYV.

NYILVÁNOS KÖSZONET.

Özv. Pap Sándorné szül. Kováts Katalin urasszony elhalt leánya Pap Eliza emlékére a szt.-mihályfalvi unitárius szt. ekklésiának egy díszes urasztali talpas tánygyért csináltatott tiszta ezüsből, gazdagon aranyozva s művésziesen ékitve. Értéke 60 frt.

Valamint egyéb kegyes alapítványaival, ugy e szép ajándékkal is a legszükségesebb dolgon segített a nemeskeblű tiszteletes nő, mivel szt. ekklésiánk urasztali készlete ezzel lett teljesen kiegészítve.

Fogadja e helyen is ekklésiánk legmelegebb köszönetét. Isten drága életét, tartsa meg sokáig.

Szt.-Mihályfalva, 1888. nov. 15.

FÜLEP FERENCZ,
gondnok.

DALI ÁDÁM,
lelkész.
